

TAHKİK HEYETİ RAPORLARINA GÖRE 1894 SASON İSYANI

NURETTİN GÜLMEZ*

1- Giriş

Sason, günümüzdeki yeni idarî düzenlemelerden sonra Batman iline bağlı bir ilçedir. Dağlık bir arazi üzerinde bulunan ilçe, 1894'te yani burada ilk isyanın çıktığı zaman, idarî yönden Bitlis vilayetinin Muş sancağına bağlı idi. 1894 isyanı, bazı eserlerde Sason isyanı olarak geçtiği gibi, Sason kazasına bağlı bir köy olan Talori adıyla da anılmaktadır.

Bu makalede, Tahkik Heyetinin Osmanlı temsilcilerinin İstanbul yönetimine günlük olarak gönderdiği raporlar ve Tahkik Heyetinin inceleme sonunda hazırladığı ortak rapor esas alınarak bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bunlara ilâve olarak 4.Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa'nın raporları da kullanılmıştır. Sason/ Talori isyanı anlatılırken genellikle Tahkik Heyetinden ve ortak rapordan söz edilmekle birlikte, Tahkik Heyetinin günlük raporları ve diğer raporlar pek kullanılmamıştır. Onun için bu çalışma, önemli bir eksiği doldurabilir.

Ermeni sorununun anlaşıldığı eserlerin çoğunda Sason isyanı ile ilgili küçük çaplı bilgiler bulmak mümkündür. İnternette ise, çok sayıda sitede Ermeni sorununa yer verilmiştir. Sitelerin birçoğu Ermeniler tarafından hazırlanmıştır. Türkler tarafından hazırlanan site sayısında son yıllarda artış göstermiştir¹.

Ermeni sorunu ile ilgili olarak İngilizce, Türkçe, Ermenice ve birçok dilde yayınlanmış çok sayıda eser bulunmaktadır. 1894 Sason/Talori isyanını da anlatan eserlerden bir kısmı, beşinci bölümde "*İlgili Kaynaklar*" başlığı altında verilmiştir.

Sason ile ilgili olarak Ermeni kaynaklarında çokça yer alan ve Zazalar ile Ermeniler arasında sahiplenme sorunları yaşanan bir konu da, Sasonlu Da-

* Yrd. Doç. Dr. Celâl Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ www.ermeniteroru.8m.com, www.kultur.gov.tr, www.tallarmeniantale.com/massacresdocumented.htm, www.cse.psu.edu .

vid Destanı'dır. Ermeni yazarları tarafından kayda geçirilip kitaplaştırılmış olan Sasonlu David Destanı, diğer adıyla "*David Of Sassoun Or Meheri's Door/ Sasonlu Davut veya Mher Kapısı*", Ermeni yazarlar tarafından hayalci bir şekilde abartılmıştır. Bu destan, şöyle özetlenebilir:

Ermenilerin başında Kral Gagik'in olduğu bir zamanda Bağdat Halifesi, ordularıyla Ermenistan'a girerek Kral Gagik'i yenmiştir. Kral Gagik'i kendisine haraç ve kızı Dzonivar'ı vermeye zorlamıştır. Bağdat Halifesi ile evlenmeden önce Sason'daki manastırda sudan hamile kalan Dzonivar, Sanasar ve Baghdasar adlı ikiz erkek çocuk dünyaya getirmiştir. Bağdat Halifesinin kendilerini öldürme emrini vermesi üzerine Sanasar ve Baghdasar kaçmışlardır. Güçlü akan suları ile bir nehri ikiye bölen bir dereyi takip ederek, onun kaynağına kadar giderler ve buraya yerleşirler. Burası Sason'dur.

Bal Deresi dedikleri bu dere den su içerek büyüyen Sanasar ve Baghdasar, çok güçlenmişler ve Ermenileri etraflarına toplayarak Sason'da bir Ermeni Krallığı kurmuşlardır. Sason'u yabancı devletlerin ve düşmanların saldırılarından korumuşlardır. Sanasar'dan sonra oğlu Great Mher kral olmuş ve Bağdat Halifesine karşı savaşarak ülkesinin varlığını korumayı başarmıştır.

Destanın asıl kahramanı Great Mher'in oğlu David'dir. David, bütün evcil ve yabani hayvanlara hükmeden kutsal bir kişiliktir. Mısır Memlûklularına karşı savaşmış, Azerbaycan'ı, Türkistan'ı ve Çin'i yenerek sınırlarını genişletmiş ve ünü bütün dünyayı sarmıştır. David'den sonra onun yerine Little Mher geçmiştir².

İşte efsane bundan ibarettir. Efsanede Sason, Ermeni Krallığının kutsal bir merkezi olarak sunulmaktadır. Bu yüzden Sasonlu David Destanı, Ermenilerin ulusal bilinci oluşturmakta ve canlı tutmakta kullandıkları bir mittir. İnternet ortamında çok sayıda sitede Sasonlu David Destanı ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Aynı konunun tekrarı gibi yaklaşık yedi yüz kaynağa ulaşılabilmektedir. Bu destanla ilgili çocuk kitapları serileri, pullar, resimler, CD'ler, şiirler, hikayeler ve hatta romanlar bulunmaktadır.

² Sivantsdian, Karekin, www. littlearmenia. com, Cengiz, Seyfî, "Kal-u Bal'dan Beri", home.arcor.de, M. Khorene, History Of Armenians.

Bütün bunlarla Sason'un Ermeniler için tarihî ve kutsal bir değer taşıdığı, bu bölgede tarihin ilk devirlerinden beri bir Ermeni krallığı bulunduğu, Sason'un özgürlük savaşçılarının merkezi olduğu ve Ermenilere bu kutsallıklar içinden bir tarih yapılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Sason/ Talori isyanına dönecek olursak, Talori vadisinde, birinci isyandan on beş- yirmi sene öncesine kadar, çok az sayıda Ermeni yaşamaktaydı. Talori vadisinin büyük bir kısmı, Diyarbekir vilayetine bağlı Silvan kazası aşiretlerinden Bekranlıların yaz aylarında kullandığı yaylağı idi. Ermeniler, Bekran aşiretinin Talori vadisinden çıkmasını istiyorlardı. Bu amaçlarına kendi başlarına ulaşamayacaklarını anlayınca, Hayan ve Sason aşiretlerini yanlarına çekmeye çalışmışlar ve onların himayesini elde etmişlerdir. Sonra da Muş çevresindeki Kızıl Kilise ve Çanlı Kilise manastırlarının rahipleri aracılığı ile Bekran aşireti hakkında şikâyete başlamışlardır. Bekran aşiretini zalim ve kendilerini mazlum göstermeyi başarmışlardır.

Bitlis Valiliği, Kürt aşiretlerinin ve Ermenilerin durumunu araştırmadan harekete geçmiştir. Ermenilerin plânları hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan Bitlis Valiliği, Bekran aşiretinin Talori vadisindeki yaylağına gelmesini engelleme yoluna gitmiştir.

Aradıkları fırsatı yakalayan Ermeniler, Muş ovası ve çeşitli yerlerden getirdikleri Ermenileri bu vadiye yerleştirmişler, on yedi ayrı köyün kurulmasını sağlamışlar ve nüfuslarını artırmışlardır. Talori vadisinin Kürt nüfustan temizlenmesinden sonra Ermeniler, bu çevreyi kendileri için üs edinmişlerdir.

Talori çevresinin Ermenilerin üssü durumuna gelmesinden sonra Mihran Damadyan buraya gelmiş, Müslümanlara karşı çete faaliyetlerini ve orada yaşayan Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne vergi vermemesi girişimlerini başlatmış, yakalanıp idamına karar verilmişse de daha sonra serbest bırakılmıştır. Damadyan'dan boşalan Talori ve çevresi çete liderliğine Hamparsum Boyacıyan, Murat takma adıyla gelmiştir. Hınçak Komitesi üyesi, Adana'nın Haçin kasabası halkından ve Kumkapı olaylarından sabıkalı olan Boyacıyan, kendini bir Avrupalı olarak tanıtmış, Ermenileri tahrik etmeye başlamış, isyan ettikleri takdirde bütün Avrupalı devletlerden himaye göreceklerini, İngiltere'den balonla asker getireceğini ve bir Ermeni devletin kurulmasına bütün Avrupa devletlerinin destek verdiğini belirterek

Ermeni halkı tahrik etmiştir. Osmanlı yöneticilerinin ve Müslüman halkın dikkatini çekmemek için de Murat kod adını kullanmıştır.

Haziran ve Temmuz 1893'te Hamparsum Boyacıyan'ın tahrik ettiği Ermeniler, çevredeki Müslüman halka saldırmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Bekran ve Hayan aşiretleri ile Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır³.

Gelişmeleri görmekte, önlem almakta ve müdahale etmekte geç kalan Osmanlı yönetimi, olayları bastırmışsa da Ermenilerin iki yüz ve Müslümanların bin civarında kayıp vermesine engel olamamıştır⁴. Ayrıca bin civarında Ermeni eşkıyasının ve bir miktar da Osmanlı askerinin çatışmalarda öldüğü anlaşılmaktadır⁵.

"Talori Ermenilerinin bağımsızlık sevdasıyla silaha sarıldıkları ve isyan ettikleri kesin olarak"⁶ bilinmekle birlikte Osmanlı yönetimi, konuyla ilgili ayrıntıları 1894 yılının Eylül, Ekim ve Kasım aylarında 1894 isyanından sonra öğrenecektir.

1893'teki isyanın başarısızlıkla sonuçlanması üzerine 1894'te daha plânlı, programlı ve büyük bir isyan düzenlenmiştir. Mayıs 1894'ten itibaren başlayan isyanın elebaşısı yine Hamparsum Boyacıyan'dır. Baharın başlangıcında aşiretlerin yaylalarına gideceği ve bir yıl önce aşiretlerle Sason/Talori Ermenileri ve Ermeni çeteleri arasında çatışmalar olduğu bildirildiği halde 1893 isyanında bölgeye gönderilen askeri kuvvetler ve alaylar yerlerine geri gönderilmiştir. Bitlis Valisi, Hasan Tahsin Paşa durumun nezaketini görerek kuvvet sevk edilmesini istemişse de, zamanında önlem alınmadığı anlaşılmaktadır.

Ermeniler, silahlanmalarını da tamamladıktan sonra bölgedeki Müslümanlara tekrar saldırmışlardır. Bekranlı, Kavrikar ve Badıganlı aşiretleri üzerine yaptıkları saldırılarda otuz kadar Müslüman'ı öldürmüşler ve hatta Ermeni çeteleri, Bekran aşiretinden Hacı Ağa'nın karnını barutla doldurup patlatmışlardır⁷. Böylece olaylar ateşlenmiş, isyana üç bin ci-

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrak Tasnifi (YEE), 35-2261-50-97, s.35-39.

⁴ Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmet Zeki Paşa (1835-1929)*, (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Anabilim Dalı, Erzurum 1999, s.170.

⁵ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.42.

⁶ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.57.

⁷ Çakaloğlu, a.g.e., s.173.

varındaki Ermeni çetesinin katılımı sağlanmış ve isyan büyük bir boyut kazanmıştır.

Osmanlı yönetimi çevre vilayetlerden kuvvet sevk ederek isyanı bastırılmışsa da, isyanın yankıları içeride ve dışarıda devam etmiştir. İsyanda iki yüz yetmiş yedi Ermeni öldürülmüş olduğu halde, Avrupa'da bu sayı on bin ve yirmi bin olarak söylenmiş ve tartışmalar bu rakamlar üzerine yapılmıştır⁸. Bir bakıma isyanın elebaşısı Boyacıyan, istediğine ulaşmıştır. Batılı devletlerin gündemine Ermeni konusunun yerleştirilmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti üzerinde plânlanan oyunların uygulamaya konmasına yardımcı olmuştur. Özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa konuya karışmışlar, isyan bölgesine inceleme hey'eti gönderilmesi için Osmanlı yönetimine baskı yapmışlar, inceleme hey'etine bu ülkelerin temsilcilerinin de katılımını istemişler ve bu isteklerini kabul de ettirmişlerdir. Sonuçta Sason isyanını incelemek üzere bir "Tahkik Heyeti" kurulmuştur.

2- Tahkik Heyeti

Sason isyanı, Avrupa devletlerine Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma fırsatı vermiştir. Bunda Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünün rolü büyük olduğu gibi Avrupa'nın çifte standartlı yaklaşımlarının da etkisi bulunmaktadır. Çünkü aynı devletler, Bulgar çetelerinin Bulgaristan'ın Menlek kasabası ve Yanıklı köyünde yaşayan Müslüman halka uyguladıkları baskı ve zulümle ilgili açıklama bile yapmamışlardır⁹.

Tahsin Paşa ise hatıralarında, Tahkik Heyeti gönderilmesini, Sultan II.Abdülhamid'in bu gibi önemli konularda hiç kimseye güvenmemesi ile ilişkilendirmektedir. Ayrıca önemli gördüğü olayları doğrudan II.Abdülhamid'in kendisinin incelediğini ve bunun iç politikadaki temel yaklaşımı olduğunu da ilâve etmektedir¹⁰.

Tahkik Heyetinin kurulmasından önce II.Abdülhamid'in, Tahsin Paşa'nın da hatıralarında belirttiği gibi konuyu doğrudan inceletme

⁸ Çakaloğlu, a.g.e., s.187.

⁹ Ali Karaca, *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.44.

¹⁰ Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamit*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s.45.

alışkanlığının bir göstergesi olarak, Sason isyanını incelemek üzere bölgeye Ferik Abdullah Paşa'yı gönderdiği bilinmektedir¹¹.

Padişâh II.Abdülhamid Sason isyanı ile ilgili bilgileri, isyanın başlaması ve gelişimi sırasında bizzat kendisinin Sason'a gitmesini istediği 4.Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa'dan almıştır. Zeki Paşa'dan bazen doğrudan Padişâha ve bazen de Seraskerliğe/Başkomutanlığa, 2 Ağustos 1310/14 Ağustos 1894 tarihinden itibaren 8 Kanun-ı evvel 1310/20 Aralık 1894 tarihine kadar günü gününe rapor gelmiştir. Sason isyanının bütün ayrıntılarını bu raporlarda bulmak mümkündür¹².

Tahkik Heyeti kurulmadan önce ve isyandan hemen sonra İngiltere'nin Van Viskonsolosu Holward, incelemelerde bulunmak üzere ve herhangi bir yetkiye sahip olamadan Muş'a gitmiştir. Muş mutasarrıfından isyanla ilgili açıklama istemişse de, inceleme ve soruşturma yetkisi bulunmadığı için kendisine açıklamada bulunulmamıştır. Buna rağmen bazı kilise ve manastırları dolaşan ve Muş'taki Ermenilerle konuşan Viskonsolos, edindiği izlenimleri İstanbul'daki İngiliz büyükelçisine şifre ile bildirmiştir. Osmanlı yönetimi, hem İngiliz Sefareti ve hem de Bitlis Valiliğine Van Viskonsolosu'nun geri döndürülmesi için baskılarını artırmış ve emirler vermiştir. Ancak Viskonsolos, Ekim ayı sonuna kadar bölgede kalmış ve Ermenileri tahrike devam etmiştir. Osmanlı yönetiminin baskıları ve Katolik Murahhashanesinin kendisini Muş kumandanlığına ihbar etmesi sonucu geri dönmek zorunda kalmıştır. Ancak Holward hazırladığı raporda, Sason/Talori isyanı ile ilgili hiçbir kaynağa dayanmayan iddialarda bulunmuştur. İngiltere'nin istediği doğrultuda bir rapor hazırlamıştır¹³.

Bu sırada bölgede dolaşan gezginlere de rastlanmaktadır. Bu gezginlerden birisi de Amerikalı Mister Cole'dur. Bölgede bulunan bütün yabancılara o dönemde gözetim uygulanmaktadır. Mister Cole de bir süre izlenmiş ve sonra bölgeyi terk etmesi kendisine bildirilmiştir¹⁴.

İtalya'nın Erzurum Konsolosu ise, doğrudan bölgeye giderek değil casuslar aracılığı ile aldığı bilgileri, Osmanlı Devleti aleyhine kullanma çabası

¹¹ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.45 ve Çakaloğlu, *a.g.e.*, s.192.

¹² BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.1-78.

¹³ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.46-47 ve Çakaloğlu, *a.g.e.*, s.191.

¹⁴ BOA, YEĞE, 14-415-153-66, s.28.

içine girdiği anlaşılmaktadır¹⁵. Yani bölge, gezginlerin, konsolosların ve casusların cirit attığı bir yer haline gelmiştir.

2.1- Tahkik Heyetinin Kurulması

Sason isyanının Avrupa'daki yankılanması çok farklı olmuş, Türk milletini zalim ve acımasız gösterme çalışmaları hız kazanmış, Ermeniler ise mazlum ve zavallı gösterilmiş ve bir Ermeni katliamı olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Konunun sahipliğini üstlenen İngiltere, Sason isyanı ile ilgili bir inceleme komisyonunun kurulması konusunda büyük bir çaba içine girmiştir. Sonuçta Osmanlı yönetimi, böyle bir komisyonun kurulmasını kabul etmek zorunda kalmıştır. İngiltere, bu komisyonda Erzurum'da konsolosu bulunan devletlerin de birer temsilcisinin bulunmasını istemiştir¹⁶. Yani Osmanlı'nın iç işleri ile ilgili bir konuda, bu topraklar üzerinde emelleri bulunan ülkelerin de temsilcilerinin bulunduğu karma bir komisyonun kurulması sağlanmıştır.

Böylece Osmanlı Devleti'nin suçüstü yakalanması amaçlanmıştır. Önce olayları çıkart, sonra kamuoyu oluştur, nasıl olsa isyan askerî kuvvet yoluyla bastırılacaktır, bu sırada suç işlenebilir varsayımı ile hareket et ve sonra suçüstü yakala anlayışını, bu komisyonun kurulması için ısrarcı olmakta görmek mümkündür.

Sonuçta Tahkik Heyeti şu üyelerden meydana gelmiştir:

Başkan : Şefik Bey (Temyiz Mahkemesi Dilekçe Dairesi Başkanı)

Üye : Ömer Bey (Emniyet Sandığı Müdürü)

Üye : Celâlettin Bey (İstinaf-ı Cünha Dairesi Başkanı)

Üye : Mirliva Tefik Paşa

Üye : Mecid Efendi (Dahiliye Nezâreti memuru)

Üye : Shipley (İngiliz Konsolosu)

Üye : Prjevalsky (Rus Konsolosu)

Üye : Vilbert (Fransız Konsolosu)¹⁷

Osmanlı yönetimi, Avrupalı devletlerin komisyona katılma teklif ve ısrarları üzerine karma Tahkik Heyetinin kurulmasını kabul etmek zorunda

¹⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.32.

¹⁶ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s.149.

¹⁷ Karaca, a.g.e., s.45 ve Çakaloğlu, a.g.e., s.193.

kalınca, Amerika Birleşik Devletleri'ne de komisyonda temsilci bulundurmasını teklif etmiştir. Ancak Amerikan yönetimi, başlangıçta bu teklifle ilgilenmemiş ve daha sonra temsilci göndermişse de, bu defa Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilmemiştir.

Bu konuda Ali Karaca farklı bir bilgi vermekte ve Tahkik Heyetinin üyeleri arasında Amerikalı Dr. Miles Jewet'yi de göstermektedir. Ancak Amerikalı birisinin Tahkik Heyetine katılmasına izin verilmediği anlaşılmaktadır. Hatta bu isim dışında Erzurum'da Amerikan Misyonu'nun başında bulunan Mister Cole adında bir Amerikalının Muş'a kadar gittiği haberi alınmışsa da, Osmanlı yönetiminin ısrarlı tutumları ve durumu araştırması sonucu, Tahkik Heyetine katılmasına izin verilmediği görülmektedir. Osmanlı yönetimi, Mister Cole'un değil Tahkik Heyetine katılmasına izin vermek, onunla görüşülmesinin nedenlerini bile soruşturmuştur¹⁸.

Aynı şekilde İtalya da komisyonda temsilci bulundurmak istemişse de teklif kabul görmemiş, hatta İtalya temsilcisi Komisyon Başkanı Şefik Bey'le birlikte bölgeye hareket etmişse de Padişahın Başkâtibi Tahsin imzası ile gelen yazıda; "üç devlet temsilcisi dışında hiç kimsenin inceleme yapma sıfat ve yetkisine sahip olmadığı ve İtalyan temsilcisinin de hiçbir resmî sıfat taşımadığı ve hiçbir müdahaleye yetkisi olmadığı" belirtilmiştir. Ayrıca Şefik Bey'den, İtalyan temsilciye incelemede bulunmaya izin vermemesi ve hemen oradan ayrılmasının sağlanması emri de verilmiştir¹⁹. Bu emir üzerine Şefik ve Celâl beylerden gelen cevapta, İtalya'nın Erzurum Konsolosuna Trabzon'a giderken gemide rastlandığı, buradan Gümüşhane'ye kadar birlikte seyahat edildiği ve gelen emir üzerine kendisinin Tahkik Heyetinden ayrılmasının sağlandığı yazılmaktadır²⁰.

Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcilerinin, incelemenin sağlıklı yürütülmesi için Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa'nın görevden alınmasını teklif etmeleri üzerine, Hasan Tahsin Paşa görevden alınmıştır. Komisyon Başkanı Şefik Bey'in teklifi ile Bitlis Vali Vekilliğine Tahkik Heyeti üyelerinden Ömer Bey atanmıştır.

17 Mart 1895 tarihli Başkâtiblikten gelen telgraf ile Tahkik Heyetine sorgulama işlerinde yardımcı olması için, Fransız Büyükelçiliğinin atadığı bir

¹⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.28-29.

¹⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.3.

²⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.4.

Ermeni tercüman da katılmıştır²¹. Daha önce bu tercümanlık görevlerini bidayet mahkemesinden ve belediyeden alınan elemanlar yapmaktaydı²².

Böylece komisyon dört Osmanlı vatandaşı ve üç yabancı temsilci olmak üzere toplam yedi üyeden oluşmuş, başlangıçta bidayet mahkemesi ve belediyeden alınan iki tercüman ve daha sonra Fransız Büyükelçiliğinin atadığı bir Ermeni tercüman bu hey'ete yardımcı olmuştur. Sonuç raporunu bu yedi kişilik komisyon yazmıştır.

2.2- Tahkik Heyetinin Görevi

Tahkik Heyetinin resmî görevi; 1894 Sason/Talori isyanının nedenlerini, gelişimini ve sonuçlarını soruşturmak, elde ettiği bilgileri bir rapor halinde düzenleyerek Osmanlı yönetimine sunmak ve kamuoyuna açıklamaktır.

Ancak Tahkik Heyetinin Muş'a ulaşmasından sonra Osmanlı yönetimi, Tahkik Heyetindeki Osmanlı üyelerine, ek bir görev daha yüklemiştir. Bu ek görev; inceleme işi arasında boş kalan zamanlarda ve asıl görevlerini aksatmadan, Bitlis Vilayeti hakkında ayrıntılı ve gizli bir rapor hazırlamaktır. Bu raporun hazırlanışına yabancı temsilcilerin katılmaması, durumdan bilgilerinin olmaması ve raporun İstanbul'a dönüşte Padişâha sunulması emredilmiştir²³.

2.3- Tahkik Heyetinin Görev Yerine Gidişi

Muş Mutasarrıfı Ârif Bey'den Başkâtibliğe gönderilen 4 Ocak 1895 tarihli telgraf, Tahkik Heyetinden Tevfik Paşa, Ömer ve Mecid Efendilerin Muş'a ulaşmaları ile ilgilidir. Aynı tarihte Tahkik Heyetinden Şefik ve Celâl Beyler Trabzon civarındadır. Trabzon Valiliği aracılığı ile Şefik ve Celâl Beylerle temas kurulmuş ve İtalya'nın hey'ette temsilci bulundurmasının mümkün olmadığı, başlangıçta kararlaştırılan hey'et üyeleri dışında hiç kimsenin inceleme işine karıştırılmaması talimatı verilmiştir²⁴.

Şefik ve Celâl Beyler, 4 Ocak 1895 tarihli cevaplarında, Erzurum'a bir günlük bir mesafede olduklarını, İtalya'nın Erzurum Konsolosunun Gümüşhane'den itibaren kendilerinden ayrıldığını, ona verilmiş bir

²¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.35.

²² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.33.

²³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.12.

²⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.3.

sözlerinin bulunmadığını, hükümet ve Padişâhın emrine uygun hareket edeceklerini bildirmişlerdir.

Bu seyahat sırasında ikinci bir sorun da, Nizamiye 25. Alayın Erzurum'da bulunan 3.Taburunun 4.Bölüğü Yüzbaşısı olan Mustafa Efendi'nin İngiliz Konsoloslğu kavaslarıyla konsoloslukta ve Rus Konsoloslğu tercümanı ile dışarıda bir yerde görüşmüş olmasıdır. 8 ve 9 Ocak tarihlerinde Mustafa Efendi ile ilgili telgraflaşmalara tanık olunmaktadır.

Görüşmesinin kötü bir niyet taşımadığı ve bir gaflet eseri olduğu anlaşılırsa da, diğer memurlara ibret olması için görev yerinin değiştirilmesi gündeme gelmiştir. Ancak Mustafa Efendi'nin bu nedenle görev yerinin değiştirilmesinin uygun olmayacağı, bir takım söylentilere neden olacağı, bu yüzden başka bir orduya gönderilmesine gerek olmadığı, beş on gün süreyle görev yerinde kaldıktan sonra Erzurum Kumandanlığınca uygun bir görevle ordu merkezine gönderilmesi ve orada etkisiz bir görevde tutulması önerilmiştir²⁵.

Başkâtib Tahsin'den o sıralar Erzurum'da bulunan Şefik ve Celâl Beylere gelen telgrafta ise, Mustafa Efendi'nin İngiliz parasıyla hareket eden bir kişi olup olmadığı ve bu görüşmelerin altında Ermeni sorunu içinde bir başka sorun çıkartma çabası bulunup bulunmadığı soruşturulmaktadır.

Mustafa Efendi sorununun içine Erzurum Valisi Hakkı Paşa da dahil edilmekte, durumu araştırıp sonuçlandırması için ondan yardım istendiği görülmektedir²⁶.

Tahkik Heyetinin görev yerine giderken uğraştığı sorunlardan birisi de, Tahkik Heyeti içinde yer alan üç yabancı temsilcinin güç yarışına girmesine ve kendi başlarına çeşitli entrikalar çevirmelerine engel olmaktır. Erzurum Valisinden alınan bilgiye göre, inceleme bölgesine giderken Tahkik Heyetine Ermeniler bir şikâyetnâme vermek düşüncesindedirler. Ayrıca Osmanlı yönetimi, Fransız ve Rus temsilcilerinin iyi niyetlerinden kuşku duymazken İngiliz temsilcisine güvenmemekteydi. Osmanlı yönetimi, İngiliz temsilcisinin bazı incelemelerde yalnız başına kalmayı tercih edebileceği ve Fransız ve Rus temsilcilerini entrikalarla saf dışı bırakabileceği konusunda

²⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.4-5.

²⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.5-6.

Tahkik Heyetindeki Osmanlı üyelerini uyarmakta ve Tahkik Heyetinin bir bütün olarak hareket etmesinin sağlanmasını istemektedir²⁷.

Erzurum'da bulunduğu süre içinde İngiliz ve Fransız temsilcileri ile Tahkik Heyetinden Şefik ve Celâl Beyler arasında görüşmeler olmuşsa da, bu görüşmeler rutin ziyaretler biçiminde gerçekleşmiş ve Tahkik Heyeti 12 Ocak 1895'te Erzurum'dan hareket etmiştir²⁸.

2.4- Tahkik Heyetinin Görevine Başlaması

Tahkik Heyetinin 22 Ocak 1895'te Muş'a ulaştığı anlaşılmaktadır. Çünkü Başkâtib Tahsin'den gelen 15 Ocak 1895 tarihli telgrafa Tahkik Heyeti, 22 Ocak'ta cevap vermiştir.

Tahkik Heyeti tam kadro olarak 24 Ocak 1895'te göreve başlamıştır. İlk görev olarak da, soruşturmanın ve incelemenin selâmeti ve tarafsız bir şekilde yürütülebilmesi için Bitlis Valisinin geçici olarak görevden alınmasını istemiştir. İstek, yabancı devlet temsilcilerinden gelmiş ve bu teklif Osmanlı yönetimine bildirilmiştir²⁹. İstanbul'dan cevap gelmesi gecikmiş ve bu sırada Tahkik Heyetinin yaptığı ikinci toplantıda yabancı devlet temsilcileri, Bitlis Valisi geçici olarak görevden alınmadan komisyon toplantılarına katılmayacaklarını ve Tahkik Heyetinin incelemelerinin geçersiz olacağını bildirmişlerdir³⁰.

Osmanlı yönetimi, Bitlis Valisi Tahsin Paşa'nın geçici olarak değil, sürekli olarak görevden alınmasını ve acilen İstanbul'a gönderilmesini ve yerine Tahkik Heyeti üyelerinden Ömer Efendi'nin atanmasını uygun bulmuştur³¹. Bunun üzerine 28 Ocak 1895'te Ömer Efendi, Bitlis Valiliği görevine başlamıştır³².

2.5- Tahkik Heyetinin Çalışmaları

Tahkik Heyetinin çalışmaları sırasında hey'etin Osmanlı üyeleri, Başkâtibet ile sürekli temas halinde hareket etmişlerdir. Her yeni durum ve her gelişme hakkında Başkâtibete bilgi vermişler ve oradan talimatlar

²⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.5-6.

²⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.6.

²⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.9.

³⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.11.

³¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.10.

³² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.11.

almışlardır. Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerinin sahip olduğu bilgilerle İstanbul'a ulaşan yeni bilgiler Başkâtâbet aracılığı ile değiş tokuş edilmiştir. Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, Osmanlı yönetiminden tamamen bağımsız olarak hareket etmemişlerdir.

Aynı şekilde hey'etteki yabancı devlet temsilcileri de, büyükelçilikleri ile sürekli temas halinde olmuşlardır. Tahkik Heyetine kabul ettiremediği konuları, büyükelçilikler aracılığı ile Osmanlı yönetimine kabul ettirmişler ve İstanbul yönetiminin baskıları ile de, Tahkik Heyetine hemen her istediklerini yaptırmışlardır. Osmanlı yönetimi, "Aman bir sansasyon çıkmasın" diyerek her baskıya boyun eğmiştir. Bu yüzden sonuç raporuna yabancı devlet temsilcilerinin düşünceleri hakim olmuştur.

Bu girişten sonra hey'etin çalışmalarına geçebiliriz. Başkâtüblük 22 Ocak 1895 tarihli bir telgrafla bazı konularda hey'eti uyarmaktadır. Fransa Büyükelçisi Padişâhın yaverlerinden ve Sason isyanının ilk inceleyicisi olan Ferik Abdullah Paşa ile görüşmeleri sırasında; Sason isyanının çıkmasından önce Talori'ye giden iki piyade bölüğünün Ermeni eşkıyasının Bekranlı aşiretine dokuz gün süren saldırısı sırasında neden müdahalede bulunmadığını, Andok Dağında isyandan önce Osmanlı askerinin var olup olmadığını, Hamidiye Alaylarının askerî mi yoksa sivil idareye mi bağlı olduklarını ve Hamidiye Alaylarının yaptıkları fenalıkların hesabını kimin vereceğini sormuştur.

Fransa Büyükelçisine; Talori'ye giden iki piyade bölüğünün sayıca Ermeni eşkıyasından çok az oldukları için müdahale etmediği ve takviye kuvvet gelene kadar bekletildiği, isyandan önce Andok Dağında Osmanlı askeri bulunmadığı, orada bulunan istihkamların Ermeni eşkıyasına ait olduğu, Hamidiye Alaylarının askerî kanunlara tâbi bulunduğu, bazı aşiretlerin Hamidiye Alayları içinde düşünöldüğü, fakat aşiret üyelerinin tamamının alay içinde yer almadığı, alay dışı kişilerin yaptığı fenalıklardan Hamidiye Alaylarının değil ilgili kişilerin sorumlu olduğu, Sason, Bekranlı, Badiganlı aşiretlerinin Hamidiye Alayları içinde yer almadığı cevabı verilmiştir.

Bunlardan ayrı olarak Ermeni eşkıyasının elebaşısı Boyacıyan'ın Sason isyanı sırasında Ermeni halkı etkilemek için dağıttığı beyannamelerden bulunması ve beyannamelerle ilgili Boyacıyan'a soruların sorulması Tahkik Heyetinden istenmiştir.

Başkitâbet, sorulan soruları ve verilen cevapları Tahkik Heyetindeki Osmanlı üyelerine böylece bildirmiş ve Tahkik Heyeti de, Bitlis Valiliğinden isyanla ilgili bütün evrakın onaylı birer suretinin istendiği cevabını vermişse³³ de, bu beyannamelerden Bitlis Valiliğinde bulunmadığı anlaşılmıştır³⁴.

Tahkik Heyeti henüz göreve başlamadan önce Ermeni eşkıyası ve onların yakınları boş durmamış, baskı ile Ermeni esnafına yabancı devletlere telgraflar çekirmişlerdir. Telgrafların altında ismi olan kişiler ise, telgrafların içeriğini bilmediklerini ve baskı altında telgrafları imzaladıklarını itiraf etmişlerdir.

Bir dizi iftirayı içeren bu telgrafların nasıl çekildiği ise, araştırılması gereken bir sorun olmuştur. Bu telgrafları çeken Osmanlı memurlarının durumu ile ilgili kuşkular doğmuştur. “Ermeni parasının satın aldığı memurlar mı var?” sorusunu akla getirmiştir³⁵.

Osmanlı yönetimi, Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcilerinin Osmanlı yönetimini güç duruma düşürecek davranış içine girmeleri ihtimaline karşı hazırlıklı olunması konusunda Tahkik Heyetindeki Osmanlı üyelerini uyarmıştır³⁶.

Bir başka uyarı ise, İngiltere Başbakanı Archibald Philip Rosebery'nin, parlamentoda durumunu korumak için Tahkik Heyeti raporunun, İngiltere'nin Van Konsolosunun verdiği raporu destekleyecek şekilde olması için ellerinden geleni yapacaklarını söylemesi konusundadır³⁷. Yani, İngiltere'nin Tahkik Heyetinden beklentileri konusunda Osmanlı üyelerin dikkati çekilmiştir.

Tahkik Heyeti incelemeleri sırasında sivil ve askerî yöneticilerden hangi mevki, makam ve rütbede olanların hey'ete çağrılıp dinlenebileceğini, Osmanlı yönetiminden sormuş ve incelemenin uzamaması için gerekli görülen herkesin çağrılıp dinlenebileceği cevabını almıştır³⁸.

Bu dönemde Osmanlı yönetiminin en büyük korkusu Avrupa'da söylentilerin uzaması ve uzadıkça büyümesidir. Onun için bir an önce ince-

³³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.6-7.

³⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.8.

³⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.8.

³⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.12.

³⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.13.

³⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.14.

leme raporunun hazırlanmasını ve ortamın yatışmasını beklemektedir. Yani suçsuzluğunu bilen Osmanlı yönetimi, durumun netleşmesinden sıkıntı duymamaktadır. Sıkıntısı, İngiltere'nin gerçeği sapturmaya çalışmasındandır.

Bitlis Polis Komiserliğinin ele geçirdiği bir belge Sason/Talori isyanının açıklanmasında ipuçları vermektedir. Başkâtib Tahsin aracılığı ile Tahkik Heyetine bildirilen mektupta şöyle denilmektedir:

"Milletperver biraderler tahriratınızı aldım. Çalışmanızdan memnun olduk. Milliyetperverlik sa'ikasıyla mukaddema istihzar olunmuş bir paket derûnunda beş kıta telgraf mektuba leffen ve hamil-i tahrirata teslimen tarafınıza gönderdik. Bunların muhteviyatı cümletenvuku bulan Talori'nin tavsifidir. Açıp dikkat ediniz. Ölenleri aşağı taraftan tekrar yazınız ve birbirinize muavenet ederek adamlara tahtim ettiriniz ve tekrar paket yaparak postalara teslimen Gümrü'de Bogosyan'a hitaben yazınız. Merkurum Bogosyan da Şirket-i Meclis Reisine göndersin ki, mezkur milliyetperver şahıs, her parçasını lazım olan mahallere yetiştiresin. Şöyle ki Hindistan, İngiltere, Romanya, Rusya ve İran'daki Ermeni cemiyetlerine vasıl olmak lâbüddür. Millet menfaatine olarak lazım gelen noktaya yardım etmesini lütuf buyursunlar. Zaten size malûmat verilmiştir ki, ne esbaba mebni (J =lam) olunmuşken, vali ne derece uyanık ve haberdardır? Bunlar ya azil veyahut azil olmazsa kabil değil kendi fikrimize vasıl olalım. Akçe esirgemeyerek serveti yakmak böyle günedir. Siz serbestsiniz. Her tarafta önünüz açıktır. Cemaat sizden çekinir. Serbest postanız vardır"³⁹.

Bitlis Ermenilerinden olan Misak adındaki bir kişiye Bulanık kazasından mühürlü bir torba içinde gönderilen evrak arasında bulunan yukarıdaki mektup, Talori isyanı ile ilişkili olduğu gibi, mektupta geçen isimlerden birisi de Agop'tur. Bu Agop, Sason/Talori isyanının düzenleyicisi Hamparsum Boyacıyan'dır. Yani mektup, Sason/Talori isyanının, bir Ermeni tertibi olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İşte İstanbul da, bu önem üzerine dikkat çekerek Tahkik Heyetine durumu bildirmiştir.

Sason/Talori isyanı ile ilgili Tahkik Heyetinden Başkâtibete gelen ilk bilgiler 2 Şubat 1895 tarihlidir. Bu bilgiler, özet ve sadeleştirilmiş olarak şöyledir:

³⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.15.

“Sason/Talori Ermenileri, birkaç bozguncu tarafından tahrik edilerek silahlandırılmış, bu silahlı Ermeniler Muş’a bağlı üç köy halkıyla da birleşip dağlara çıkmış ve Kürtler ile yaylalarına giden bazı aşiretlere saldırmışlar, bunlardan bir kısmını öldürmüşler ve halkı heyecanlandıracak suçlar işlemişlerdir. Bu durum iki-üç ay sürmüştür. O süre içinde yerel yöneticiler tarafından gerekli önlemler alınarak sorunun çözümlenmesi mümkün iken, gerekli önlemler alınmayıp Ermeniler çoğaldıktan ve Kürtlerle birkaç çatışma yaşandıktan sonra Osmanlı askeri gönderilerek isyan bastırılmıştır. Bu sırada eşkiyadan yirmi iki kişi yakalanmış, diğerleri kaçmış, birkaç köy yanmış ve Ermenilerin çoluk çocukları dağılmıştır. Çatışmalardaki ölü miktarı ve köylerin kimler tarafından yakıldığı bilinmemektedir.

Bitlis’e götürülen Ermeniler, sorgulama sırasında isyan girişimlerini itiraf etmişlerse de, isyanlarına neden olarak yerel yöneticilerin kötü yönetimini ve Kürtlerin tecavüzlerini göstermişlerdir. Ermeniler dağıldıkları zaman mallarını ve eşyalarını diğer Ermeni köylerine ve kendileriyle müttefik olan Sason halkına bırakmışlardır.

Olayın sebebinin Ermeniler olduğu açıktır. İsyana ederek asker sevk edilmesine neden olmuşlardır. Çatışmalarda ölenlerin gerçek sayısı, mallarının ve ailelerinin nerede saklandıkları, köyleri kimin yaktuğu incelemeler sonucunda ortaya konulacaktır.”⁴⁰

3 Şubat 1895’te Başkitabetten Tahkik Heyetine gelen telgrafta ise, İstanbul’daki Fransız Büyükelçisinin Sason/Talori isyanı ile ilgili olarak Osmanlı askerlerini ve Kürtleri suçlayıcı ifâdelerine yer verilmektedir. Fransız büyükelçisinin soruları arasında isyandan sonra dağılmış olan Ermenilerin çoluk çocuğunun nerede olduğu, isyandaki can kayıplarının sorumlusunun Osmanlı askeri ve Kürtler olduğu, isyanın bastırılması sırasında Andok Dağının kuşatılıp kuşatılmadığı, bu hareket sırasında top kullanılıp kullanılmadığı, Ermenilere ait evlerin Osmanlı askeri tarafından yakılıp yakılmadığı bulunmaktadır.

II.Abdülhamid tarafından Sason isyanı ile ilgili araştırma yapmak için Tahkik Heyeti kurulmadan önce gönderilen Ferik Abdullah Paşa, Sason’dan dönüşünde Padişâha bir rapor sunmuştur. Fransız Büyükelçisi ile de görüşen Abdullah Paşa, Fransız Büyükelçisinin isyanla ilgili sorularına cevaplar vermiştir. Ferik Abdullah Paşa’nın verdiği cevaplar da şöyle sıralanmaktadır:

⁴⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.16.

Bir kısım Ermeni çoluk çocuğunun Osmanlı askeri tarafından yedirilip içirildiği, diğer bir kısmının ise isyandan önce Ermeniler tarafından yakın köylerdeki Ermenilere ve Ermenilerle müttefik Kürtlere teslim edildiği ve şimdi de onların yanında bulunduğu, Kolağası Mustafa Efendi komutasında gönderilen iki bölük ile Andok Dağının kuşatılmasının mümkün olmadığı, Ermeni eşkıyası ile çatışmada top kullanılmadığı, Ermeni eşkıyasının kaybının yüz elliye bile geçmediği, Osmanlı askerinin de kayplarının olduğu, aradaki kayıp farkının düzenli ordu birlikleri ile başıbozuk kuvvetler arasındaki farktan kaynaklandığı, Osmanlı askerinin ev yakmak gibi bir tutumunun olmadığı Ferik Abdullah Paşa tarafından söylenmiştir.

Başkâtib Tahsin imzası ile gelen telgrafta bu bilgiler verildikten sonra, araştırma ve inceleme sonuçlarının ne olduğu sorulmaktadır. Ayrıca Tahkik Heyetinin araştırmalarını daha ayrıntılı yapıp akıllarda soru bırakmamasını istemekte ve hatta isyanın elebaşısı Hamparsum'un üzerinden çıkan evrak-taki bilgilerin iyi değerlendirilmesi emri verilmektedir. Osmanlı askeri üzerine atılan ifturalara, hiçbir kuşkuyla yer bırakılmayacak şekilde cevap verilmesi ve belgelendirilmesi istenmektedir. Hatta bu konularda açık ve kesin cevapların hâla verilmemiş olması dolayısıyla Tahkik Heyetine bir miktar da sitem edilmektedir⁴¹.

Başkâtibetten gelen bir başka telgrafta ise, Bitlis Vali Vekilliginden alınan bilgilerle ilgili olarak Tahkik Heyetinin tavrı sorulmaktadır. Bitlis Valiliğinden alınan bilgiye göre, Tahkik Heyetindeki İngiliz, Fransız ve Rus temsilcileri kendi başlarına Muş'un bazı mahallelerinde dolaşmışlar, Muş'taki Ermeni okuluna, kilisesine ve yakın köylere gitmişlerdir. İşte bu yüzden Osmanlı yönetimi, yabancı devlet temsilcilerinin kendi başlarına dolaşmalarına neden izin verildiğini sormaktadır⁴².

Tahkik Heyeti, 6 Şubat 1895'te verdiği cevapta; yabancı devlet temsilcilerinin Muş'taki dolaşmaları sırasında onlarla birlikte hareket olunması, yanlarına verilen güvenlik kuvvetlerinin dışında istihbarat elemanları tarafından da izlenmelerinin sağlanması ve Tahkik Heyetine sürekli bilgi verilmesi konusunda Muş Mutasarrıfına tavsiyede bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca yabancı devlet temsilcilerinin, bu tarihten on gün kadar önce ikamet ettikleri yerden şikâyet ederek Ermenilere ait bir eve taşınmak istemeleri, Tahkik

⁴¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.17.

⁴² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.17-18.

Heyeti tarafından engellenmiştir. Ama onlar için daha iyi bir ev döşenerek oraya taşınmaları sağlanmıştır.

Yabancı devlet temsilcileri, daha bağımsız hareket ederek istedikleri sonucu elde etmenin çabası içine girmişlerdir. Yanlarında Ermeni uşaklar bulundurarak onlar aracılığı ile bazı Ermenilerle görüşmüşlerdir. Ancak Tahkik Heyeti, yabancı devlet temsilcilerinin uyarıyı gerektirecek bir sonuca ulaşamayacaklarından emindir. Ayrıca Tahkik Heyeti, yabancı devlet temsilcilerinin tarafsızlık içinde inceleme yapmadıklarından da kuşku duymamakta, her vesile ile anlaşmazlık ve zorluk çıkaracak tartışmalardan bir an bile uzak durmadıklarının da farkındadır. Tahkik Heyeti, önemli bir şey görmediği sürece yabancı devlet temsilcilerine uyarıda bulunmayı uygun görmemiş, önemli bir durum ortaya çıkınca da uyardıktan çekinmeyeceklerini belirtmiştir⁴³.

Diğer taraftan Tahkik Heyeti, inceleme ve soruşturmasına devam etmiş, 6 Şubat 1895 tarihinde Papaz Parseh'i dinlemiştir. Papaz Parseh'in verdiği bilgiler, Sason/Talori isyanını açıklar niteliktedir. Papaz Parseh, Ermenilerin bir yıldan beri kimler tarafından ve nasıl tahrik edildiklerini, hangi köylerin isyan için birleştiğini, bu çetelere buradaki Ermeniler tarafından nasıl para ve barut sağlandığı, yabancı devlet temsilcilerinin de hazır bulunduğu bir ortamda anlatmıştır. Papaz Parseh anlatıklarına; Muş halkından Papaz Evadis ve Papaz Kaluset, Ermeni mektebi nazırı Dikran ve idare üyelerinden Ohannes ve Ermeni halkından Mesrop'un Ermenileri tahrik etmeye devam ettiklerini ilâve etmiştir.

Ermeni isyancıların barut imal ettikleri yeri de gösterebileceğini belirten Papaz Parseh'e koruma verilmiştir. Ermeni eşkiyasının ona zarar vermemesi için de önlem alınmıştır. Bu eşkiyalar her ne kadar etkisiz hâle getirilmişse de, böyle önemli bilgiler veren birisine zarar vermelerinden de korkulmaktadır⁴⁴.

7 Şubat 1895'te Başkâtib Tahsin imzasıyla gelen telgrafta, Papaz Parseh'ten alınan bilgilerden duyulan memnuniyeti görmek mümkündür. Bu telgrafta, Tahkik Heyetinin başarısının din ve devlet için büyük bir hizmet demek olacağı vurgulanmakta ve Papaz Parseh'in iyi korunması istenmektedir.

⁴³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.21.

⁴⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.21.

Ayrıca Tahkik Heyeti üyelerine üzücü ve güzel haberler de verilmektedir. Üzücü haber, İstanbul'da kolera salgınının bulunmasıdır. Güzel haber ise; hey'ette bulunanların ailelerinde herhangi bir sorunun bulunmaması, her gün ailelerinin durumlarının sorulması, bu yüzden merak edilecek bir durumun bulunmaması ve hey'et üyelerinin ailelerine ellişer ve hey'et kâtibi Refet Bey'in ailesine otuz Osmanlı lirasının verilmiş olmasıdır⁴⁵.

10 Şubat 1895 tarihli telgrafta İstanbul yönetiminin Tahkik Heyetindeki gelişmeleri ne kadar yakından takip ettiğini ve incelemenin sonucunun ne şekilde olacağını merak ettiğini görmek mümkündür. Demek ki İstanbul yönetimi, Avrupa'daki söylentilerden ve yabancı devlet büyükelçilerinin baskılarından bunalmış durumdadır. Bir an önce incelemenin sonuçlanmasını beklemektedir. Bu yüzden İstanbul yönetimi, Tahkik Heyetini bazen sıkıştırmakta ve bazen motive etmektedir⁴⁶.

Tahkik Heyetinden gelen cevap bu merakı tam olarak gidermemiştir. Çünkü yolların karla kaplı olmasından dolayı inceleme yavaş sürmüştür. Örnek olarak yedi saatlik mesafedeki Çanlı Kilise rahipleri ancak yedi günde Muş'a gelebilmişler ve Bitlis'ten istenilen evrakı getirmek için yola çıkan bir subay kar yağışı yüzünden yoldan geri dönmek zorunda kalmıştır.

Bununla beraber elde edilen bilgilerin olumlu yönde olduğu anlaşılmaktadır. Tahkik Heyetinin dinlediği Çanlı Kilise papaz ve rahiplerinin verdiği bilgiler, Ermenilerin bozgunculuğunu ve isyankârlığını doğrulamıştır. İsyân sırasında Osmanlı askerlerinin meşruiyet ve yasa dışına çıkmadığını göstermektedir. Tahkik Heyeti, Andok Dağındaki çatışmaların Ermeniler mi yoksa Kürtler tarafından mı başlatıldığının tam olarak ortaya çıkarılmadığını, bunun da nedeninin henüz iki tarafın da dinlenememesi olduğunu, fakat o sıralarda Ermeni çetelerinin Müslüman halka saldırılar düzenlediğinin resmî belgelerle kanıtlanmış bulunduğunu belirtmektedir⁴⁷.

İngiliz yönetimi ise, Sason isyanını Osmanlı Devleti aleyhine değerlendirme yoluna gitmiştir. İngiliz yönetimi, Sason isyanı ile ilgili incelemenin altı ayda bile bitirilemeyeceği ve olayın çok büyük olduğu yolunda görüşler ileri sürmüştür.

⁴⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.21-22.

⁴⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.22.

⁴⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.23.

Bu yüzden İstanbul yönetimi de, Tahkik Heyetinden incelemenin bir an önce, ama Osmanlı Devleti lehine bitirilmesini ısrarla istemiştir⁴⁸. Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri ise, incelemenin bir ay içinde bitirilmesini plânladıklarını, ancak yeni gelişmeler üzerine sorgulanacak kişilerin sayıca artması ve bunların Tahkik Heyetinin önüne çıkarılmasının zaman alması yüzünden iki ayda bitirebileceklerini cevap olarak bildirmişlerdir⁴⁹.

Tahkik Heyeti incelemeyi genişleterek, birçok Ermeni köyünün de isyana katıldığını, o köylerde yaşayan Ermeniler tarafından itiraf edilmesini sağlamıştır. Çünkü iftirayı atan Ermeniler, kadın, çocuk ve tutukluların haksız yere cezalandırıldığında ısrar etmişlerse de, gerçek kısa sürede ortaya çıkarılmıştır. Kadın ve çocuklara dokunulmadığı, isyana karışıp Osmanlı ordusuna karşı silah kullanan Ermeni çetelerine karşı Osmanlı askerinin de silah kullanmak zorunda kaldığı anlaşılmıştır.

Başkâtib Tahsin'den gelen telgrafta ise, 4. Ordu'dan gelen bilgiler arasında hangi köylerin isyana katıldığı ile ilgili belge ve bilgilerin bulunduğu ve bunlardan yararlanılması gerektiği bildirilmiştir⁵⁰.

Başkâtib Tahsin'den gelen 13 Mart 1895 tarihli telgrafta ise, Tahkik Heyetinin önemli bir sorumluluk üstlendiği, Ermenilerin isyan ve zulümleri yüzünden Osmanlı askerinin suçlu gösterilmesine fırsat verilmemesi, Tahkik Heyetinin ortak raporunda Ermenilerin suçlu bulunduğu ifâde edilmesi, böyle bir raporun Tahkik Heyetinin bütün üyeleri tarafından imzalanmasının sağlanması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca böyle ortak bir raporun hazırlanmamasının, ayrı ayrı raporların varlığı anlamına geldiği, bunun da sorunun uzayıp gitmesi ve hatta ikinci bir Tahkik Heyetinin kurulmasına neden olacağı vurgulanmaktadır. Sonuç raporunda, isyanın sorumlusunun Ermeniler olduğunun imza ve onaylanması gerektiği üzerinde ısrarla durulmaktadır⁵¹.

2.5.1- Şeyh Mehmed'in Sorgulanması Tartışması

Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcileri her vesile ile sorun çıkarmaya ve istedikleri sonucu elde edinceye kadar incelemenin sonuçlanmasını geciktirmeye çalışmışlardır. Bu konuyla ilgili bir girişim de,

⁴⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.29-30.

⁴⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.31.

⁵⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.30.

⁵¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.32-33.

Padişâha sunulan raporda eski vali tarafından çağrılıp dinlendiği belirtilen Şeyh Mehmed'in hacca gitmesinin engellenmesi konusunda yapılmıştır. İngiliz temsilci Shipley, Şeyh Mehmed'in hacca gidişinin engellenmesi konusunda ısrar etmiştir. Shipley, İngiltere Büyükelçiliğinin talimatı ile hareket ettiğini belirtmiştir.

Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerinin verdiği bilgiye göre Şeyh Mehmed; Genç'e bağlı Zilan Köyü halkındandır. Diyarbakır'deki aşiretler tarafından sevilen ve sayılan birisidir. Sason/Talori isyanı ile hiçbir ilişkisi olmayan Şeyh Mehmed, Bekranlıların Ermenilere saldırmasını engellemek için o zamanın Muş mutasarrıf ve kumandanı olan Celâl ve Ethem Paşalar tarafından Muş'a getirilmiş, resmî bir emir olmadan bu işe karışmayacağını söylemesi ve kendisine resmî bir emir verilmemesi üzerine Muş'ta bir gece kalıp ertesi günü köyüne geri dönmüş bir kişidir.

Tahkik Heyeti, Shipley'in bu isteği karşısında ne yapacağını İstanbul'dan sormaktadır. İstanbul yönetimi ise, İngiliz temsilcinin niyetini anlamaya çalışmakta ve bunu Tahkik Heyetinden sormaktadır. İstanbul yönetimi tarafından Şeyh Mehmed'in dinlenmesindeki amacın Müslüman halkı galeyana getirmek mi, Celâl ve Ethem Paşaların emir vermediklerini onun ağzından duymak mı, buna bağlı olarak Celâl ve Ethem Paşaların da dinlenmesini sağlamak mı olduğu merak edilmektedir⁵².

11 Şubat 1895'te İstanbul'dan Tahkik Heyetine gönderilen bir telgrafta ise, İngiltere'nin Osmanlı yönetimi üzerindeki baskısını görmek mümkündür. Muş'a üç saat uzaklıktaki Şinik Köyü halkının sorgulanması için yabancı devlet temsilcileri teklifte bulunmuş, Tahkik Heyeti buna olumlu bakmayınca, konu yabancı devlet büyükelçilikleri tarafından Bab-Âli'ye iletilmiş ve bu köye gidişe izin verilmediği takdirde yabancı devlet temsilcilerinin kendi başlarına gitmeleri konusunda onlara talimat verileceğini belirtmişlerdir. Osmanlı yönetimi, kendi ülkesinde kendi kararını kendisi verememekte, İngiltere, Fransa ve Rusya büyükelçileri tarafından Osmanlı yönetimi tehdit bile edilebilmektedir. Bu tehditler sonucu Osmanlı yönetimi, hacca gitmek için hazırlanan Zilan ve Badıgan şeyhlerinin ve bazı aşiret reislerinin gidişlerinin engellenmesi ve Diyarbakır İngiliz Konsolos

⁵² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.22.

Vekili Boyacıyan'ın Sason işleri hakkında bilgisine başvurulması emrini vermektedir⁵³.

Ayrıca Tahkik Heyetinden de, Şinik köyüne gidilmesinin ve oradaki halkın dinlenmesinin ne gibi sakıncaları olduğunu, hacca gitmesi engellenerek Kürt reislerinin ve şeyhlerinin kimlerden oluştuğunu, Ermeniler tarafından karnına barut doldurulup patlatılan kişinin Şeyh Mehmed'in akrabası olup olmadığını sormaktadır⁵⁴.

Tahkik Heyetinden 12 Şubat 1895'te gelen cevapta, Şinik köyü halkının Ermeni olduğu, buraya gidip sorgulama yapmanın bir sakıncası bulunmadığı, Ermeniler tarafından karnına barut doldurularak yakılan kişinin Şeyh Mehmed'in akrabası olmadığı belirtilmektedir⁵⁵.

13 Mart 1895 tarihli telgrafta, Tahkik Heyetinin, Şeyh Mehmed'in isyanla ve Bekranlı aşireti ile ilişkisi olmadığı kanaatine vardığı için sorgulanmasına ve dinlenmesine gerek duymadığı yazılmaktadır. Fakat, Şeyh Mehmed'in hacca gidişinin engellenmesi İngiltere Büyükelçiliğinin isteği üzerine olduğu için, Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcileri konuyla ilgili büyükelçiliklerine danışmak ve ondan sonra karar vermek durumunda olduklarını söyleyerek zaman istemişlerdir⁵⁶.

Tahkik Heyetinden alınan bir başka cevapta yabancı devlet temsilcilerinin Şinik köyüne gidilmesi ve aşiret ağaları ile şeyhlerinin dinlenmesi konusunda direktmelerinin gerçek nedeni ortaya çıkmıştır. Bu tarihten (11 Şubat 1895) on beş gün kadar önce Ermeni eşkiyasından birisi sorgulanırken yirmi bin asker ve Şeyh Mehmed ile Bekranlı Ömer Ağa kumandasında bulunan otuz bin Kürt ile savaşıklarını ve kaçarken ailesinden dokuz kişinin asker ve Kürtler tarafından öldürüldüğünü söylemiştir. Ermeni eşkiyasının bu iddialarının hepsinin yalan olduğu anlaşıldığı gibi öldürüldüğünü söylediği kişilerin bir kısmının hayatta buldukları ve diğerlerinin de ece-liyle öldüğü anlaşılmıştır.

Buna rağmen aradan on beş gün geçtikten sonra yabancı devlet temsilcilerinin Tahkik Heyetine Şeyh Mehmed ile ilgili teklifi getirmeleri dayanaksız bulunduğu için reddedilmiştir. Hey'etteki İngiliz temsilci, bu teklifin

⁵³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.23-24.

⁵⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.23.

⁵⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.26.

⁵⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.34.

İngiltere Büyükelçiliğinden geldiğini belirterek doğacak sonuçtan Tahkik Heyetinin sorumlu tutulacağı tehdidinde bulunmuştur. Yani İngilizler, her kademedeki Osmanlı yöneticilerini tehdit etmekten geri durmamışlardır.

Şeyh Mehmed ile ilgili sorun uzun bir süre kapanmamıştır. 19 Mart 1895 tarihli Tahkik Heyetinden alınan telgrafta yine Şeyh Mehmed'in sorgulanması konusuna değinilmektedir. Hey'etteki yabancı temsilciler, Şeyh Mehmed'in Kürtlerle ilişkisi bulunduğu için sorgulanması gerektiğini söylemişlerdir. Ancak sorgulama zamanı konusunda bir istekleri olmadığı için, bu konu sürüncemede kalmıştır. Aslında Şeyh Mehmed'in Sason isyanı ile bir ilişkisinin olmadığı Tahkik Heyeti tarafından bilinse de, yabancı devlet temsilcileri Sason isyanı öncesi gelişmelerle ilgili olarak Şeyh Mehmed'i sorgulamak istemişlerdir. Bu da, Tahkik Heyetinin yetki ve görevi dışında kaldığı için sorun oluşturmuştur. İşte bu noktada Tahkik Heyetindeki yabancı temsilciler, büyükelçiliklerini devreye girmeye zorlamışlar ve Osmanlı yönetimi aracılığı ile Tahkik Heyetine baskıda bulunmuşlardır⁵⁷.

Sonunda yabancı devlet temsilcileri Şeyh Mehmed'in hey'ete çağrılmasına ve sorgulanmasına karar vermişlerdir. 21 Mart 1895 tarihli telgraftan öğrendiğimize göre; Şeyh Mehmed ve Bekranlı aşireti ağalarından birkaç kişinin sorgulanmasına karar verildiği sırada, adı geçen kişilerin yol izni almadan firar şeklinde yirmi gün kadar önce hacca gitmek için Diyarbekir yönüne doğru yola çıktıkları haberi alınmıştır. Yabancı devlet temsilcilerinin zorluk çıkarmaması için, adı geçenlerin hacca gitmeleri engellenerek, Tahkik Heyeti huzuruna çıkarılmasını Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, Osmanlı yönetiminden istemek zorunda kalmıştır⁵⁸.

Beklenen cevap 22 Mart 1895'te gelmiştir. Şeyh Mehmed ve beraberinde hacca giden Bekranlı aşireti ağalarının Muş'a geri gönderilmesi için Diyarbekir vilayetine padişâh tarafından emir verilmiştir⁵⁹.

Tahkik Heyetindeki yabancı temsilciler, baştan beri isyanın nedenini ve Ermenilerin Müslüman halka saldırılarını ortaya koymaksızın Ermenilerin kayıplarını fazla göstererek gerçekleri saklamak için uğraşmışlardır⁶⁰. Tahkik Heyetinin bu konudaki uyarısı İstanbul tarafından ciddiye alınmış ve yabancı

⁵⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.38.

⁵⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.40.

⁵⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.40.

⁶⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.24.

devlet temsilcilerinin Ermenilerin kayıplarını artırma, isyanın tek suçlusunun Ermeniler olduğunu saklama, Müslüman halka ve Kürtlere Ermenilerin uyguladıkları zulmü örtme çabalarına engel olunmasını ve gerçeklerin su yüzüne çıkarılmasını istemiştir. Bunun için Tahkik Heyetine dinlenmesi gereken herkesin dinlenmesi emrini vermiş ve Tahkik Heyeti kurulurken üyelerin tarafsız olacaklarına dair verdikleri sözü hatırlatmıştır⁶¹.

İstanbul, tarafsız kalamama konusunda en çok İngiliz temsilciden kuşulanmaktadır. Diğer temsilcilere bir parça güvenmektedir. İngiliz temsilciden doğacak sakıncaların da, diğer devletlerin temsilcileri ile ortak hareket edilerek aşılabileceğini düşünmektedir.

İstanbul yönetimine ve Tahkik Heyetine yapılan baskılar sonucu yabancı devlet temsilcileri, isteklerini kabul ettirmişlerdir. 11 Şubat 1895'te yapılan toplantıda Tahkik Heyeti Başkanı Şefik Bey, aşiret ağalarından ve şeyhlerden kimi isterlerse getirileceğini ve Kürt ağalarından kimsenin kaçmaması için önlem alındığını söylemek zorunda kalmıştır⁶². Şinik, Güllü Güzan ve Hasköy'e de istedikleri zaman topluca gidilebileceğini bildirmiştir. Çünkü İstanbul yönetimi, Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcilerinin isyanın tek suçlusu olarak Osmanlı askerini gösterme çabalarını sezmiş, işi aceleye getirip bir oldu bitti ile Osmanlı asker ve yönetimini suçlu ilan etmelerine fırsat vermek istememiştir. İncelemenin bir an önce Osmanlı lehine sonuçlanması için çaba harcanması konusunda Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerine talimat vermiştir⁶³.

Tahkik Heyetinden alınan cevap ise. İstanbul'un istediği doğrultudadır. Gerekli gördükleri herkesi sorgulamışlar, sorgulama sırasında Osmanlı askeri ve yönetimi ile ilgili ortaya atılan iddia ve suçlamaların birer iftira olduğu diğer dinlenenlerin ağızından ortaya konulmuştur. Buna rağmen yabancı devlet temsilcilerinin kendi önyargılarını doğrulayacak bilgiler aramayı sürdürdükleri de bir gerçektir⁶⁴. Sonuç itibarıyla Şeyh Mehmed de, aşiret ağaları da Tahkik Heyetinde sorgulanmışlardır.

⁶¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.25.

⁶² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.24-25.

⁶³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.26.

⁶⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.26.

2.5.2- Bir Ermeni Oyunu

Başkâtib Tahsin'den alınan 21 Şubat 1895 tarihli telgraf ile Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri bir başka konuda uyarılmaktadır. 4. Ordu kaynaklı bilgiye göre; Ermeniler, Tahkik Heyetinin gitmeyi düşündüğü Ermeni köylerinde, daha önceleri çeşitli gerekçelerle ve eceliyle ölmüş olan yaşlı ve çocuklara ait mezarlardan kemikleri çıkarıp Sason/Talori isyanında Osmanlı askerleri tarafından öldürülmüş masum insanların cesetleri olarak göstermeyi plânlamaktadır. İşte bu nedenle İstanbul yönetimi, Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerini uyarmakta ve daha geniş bilgi için 4. Ordu Kumandanlığına yönlendirmektedir. İstanbul yönetiminden alınan birkaç telgrafta, bu konu yine teyit edilmektedir⁶⁵.

Aynı tarihte Tahkik Heyetinden alınan cevap, Ermenilerin Tahkik Heyetini kandırma çabalarına girdiklerini göstermekte ve İstanbul yönetiminin uyarılarındaki haklılığı kanıtlamaktadır. Ermeni tanıkların çoğunluğu Osmanlı yönetimini haklı bulurken, bazıları da Tahkik Heyetini etkileme ve kandırma çabasına girmişlerdir. Örnek olarak Osmanlı askerleri tarafından süngü ile çeşitli yerlerinden yaralandığı söylenen küçük bir çocuğu verebiliriz. Tahkik Heyeti, söylenene inanmamış ve çocuğu muayene ettirdiğinde çocuktaki yara izlerinin bir buçuk iki ay önce yaşadığı bir yanmadan kalan izler olduğu anlaşılmıştır⁶⁶. Söylenilene inanmış olsalar sonuç bir başka türlü olacaktır. Onun için Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, her söylenilenin doğruluğunu araştırmak zorunda kalmıştır.

Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerini zor durumda bırakan bir konu da, bu gibi konularda İstanbul yönetimi ile Tahkik Heyetindeki yabancı temsilciler arasında kalmış olmasıdır. Tahkik Heyeti, İstanbul yönetiminin uyarı ve yönlendirmelerinden yararlanmakla birlikte, hey'etteki yabancı temsilcilere hiçbir şey hissettirmeden hareket etmenin kaygısını taşımıştır. Tahkik Heyeti, yabancı temsilcilerin, kendilerinin de gözetim altında tutulduğu gibi bir duyguya kapılmamaları için elinden gelen gayreti göstermiştir. Tahkik Heyetindeki yabancı temsilciler, bazen şikâyette bulunmaktan da geri kalmamışlardır⁶⁷.

⁶⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.27-28.

⁶⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.27.

⁶⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.28.

2.5.3- Amerikalı Mister Cole Olayı

26-28 Şubat 1895 tarihlerinde Tahkik Heyetini uğraştıran bir konu da, Amerikalı Mister Cole'dur. Tahkik Heyetinin verdiği bilgiye göre Mister Cole, Bitlis ve Muş taraflarında çok önceden beri bulunan bir misyonerdir. Bitlis'teki Protestan kilisesi tarafından bilinen bir kişi olan Mister Cole, Muş'ta bulunan 10-15 hanelik Ermeni grubu ile de ilişki içerisinde. Sason İsyanından sonra Mister Cole'un Muş'taki Ermenilerle ilişki içerisine girmesi İstanbul yönetimini ve Tahkik Heyetini kuşkulandırmıştır. Bu yüzden Bitlis Valiliği tarafından bütün yabancılar için yapılan gözetim onun için de uygulanmıştır. O sıralarda Muş'ta bulunan Mister Cole'a da bir an önce Bitlis'e dönmesi talimatı verilmiştir. Mister Cole ne Tahkik Heyetine gelmiş ve ne de kendisi ile görüşülmüştür⁶⁸.

2.5.4- İtalya'nın Osmanlı Üzerinde Nüfuz Kurma Girişimi

İstanbul yönetimini uğraştıran ve dolayısıyla Tahkik Heyetine aktarılan bir başka sorun, bir Ermeni gazetesinde çıkan makaledir. Bu makalede, Sason isyanı ile ilgili sözde katliam izleri, 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa tarafından ortadan kaldırıldığı iddia edilmektedir. Tutuklu bulunan 300 Ermeni kadın ve erkeğin çoğunun öldürüldüğü ve kalanların da diri diri çukurlara gömüldüğü iftirası yer almaktadır. Bu makalede "katliam" kelimesinin kullanılması üzerinde özellikle duran İstanbul yönetimi, Ermenilerin iftiralara dikkat çekmektedir⁶⁹.

Osmanlı ordusu tarafından kadın ve çocukların öldürüldüğü, tutukluların diri diri çukurlara atılarak imha edildiği iddiasının kaynağı araştırıldığında, Tahkik Heyeti içindeki yabancı devlet temsilcileri olduğu anlaşılmıştır. Çünkü Tahkik Heyeti içindeki Osmanlı temsilcilerinin Başkâtib Tahsin aracılığıyla İstanbul yönetimi ile haberleştikleri gibi yabancı devlet temsilcileri de telgrafla Erzurum konsolosluğu ile haberleşmişlerdir. Ermeni kadın ve çocukların Osmanlı askeri tarafından öldürüldüğü yalan haberinin altında da, ya Tahkik Heyetindeki yabancılar veya İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Erzurum konsolosluklarının olmasından kuşkulandırmıştır. Daha sonraki araştırmalar ise, Tahkik Heyetinde üyesi bulunan ülke

⁶⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.28-29.

⁶⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.29-30.

temsilcilerinin değil İtalya'nın Erzurum konsolosunun, bu iftiraların kaynağı olduğu anlaşılmıştır⁷⁰.

İtalya, Tahkik Heyetine üye veremeyince, başka yollarla Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kurmaya çalışmıştır. Yalan ve iftiralar, bu yollar arasında yer almaktadır. Ayrıca İtalya'nın Erzurum konsolosu, Sason isyanı hakkında casuslar aracılığı ile istediği şekilde bilgiler toplatmış ve bu taraflı bilgileri Roma aracılığı ile Rus gazetelerine geçmiştir⁷¹.

Bu bilgiler, Tahkik Heyetindeki Rus temsilci tarafından Fransız temsilcisine anlatılırken duyulmuştur. Ne kadar doğrudur bilinemez ama, Osmanlı Devleti üzerine oyunlar oynandığı anlaşılmaktadır. Demek ki bu dönemdeki gelişmeler, Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuz ve güç mücadelesinin yansımalarıdır. Yapay sorunlar üretilmiş, bu üretilen sorunlara yapay çözümler sunulmuş ve Osmanlı etki altında tutulmaya çalışılmıştır.

2.5.5- Tahkik Heyetinde Ermeni Tercüman Bulundurma Sorunu

Tahkik Heyetini uğraştıran bir başka sorun da, yabancı devlet temsilcilerinin Tahkik Heyetinde bir Ermeni tercümanın bulundurulması teklifidir. Aslında o dönemde Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin nerede ise hepsi Türkçe bilmektedirler. Heyet'teki hiçbir üye ise, Ermenice bilmemektedir. Bu yüzden Ermeni tercümanın ne işe yarayacağını anlamak zordur. Belki de yabancı devlet temsilcileri aradıklarını bulamayınca, Ermeni tercüman aracılığı ile bir şeyler yapmak için ortam hazırlamaya çalışmışlardır. Halbuki Tahkik Heyetinin ilk toplantısında Ermenilerin Türkçe konuşabildikleri, Türkçe konuşmayı bilmeyenler için bidayet mahkemesinden ve gerektiğinde ayrıca belediyeden birer tercüman tahsisi sağlanmışken tekrar tercüman konusuna dönülmesi, böyle kötü niyetli bir düşüncenin eseri olsa gerekir. Buna rağmen incelemenin son bulmasına yakın yabancı devlet temsilcilerinin bir Ermeni tercüman konusunda ısrar etmesi anlaşılır gibi değildir. Herhalde yabancı devlet temsilcileri, çeşit çeşit zorluklar çıkararak incelemeyi sürüncemede bırakmaya yönelmişlerdir. İnceleme sona doğru yaklaştıkça bu düşünceleri iyice su yüzüne çıkmıştır⁷².

16 Mart 1895 tarihli telgraftan Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcilerinin sorgulama sırasında Ermeni tercüman bulundurulması teklifinde

⁷⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.31.

⁷¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.32.

⁷² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.33.

ısrar etmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden İstanbul yönetiminin zora düştüğü görülmektedir. Sorunun aşılması için çareler aranmaktadır. İstanbul yönetiminin tarafsız olarak gördüğü Fransa ve Rusya'nın temsilcilerinin taraflı hale gelmesinin engellenmesi ve İngiltere temsilcisinin kendi başına bir rapor hazırlama yoluna gitmesinin önüne geçilmesi yolunda çareler aranırken, bozguna ve kötü niyetli olmayan Ermenilerden bir tercümana da ılımlı bakılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Artık Osmanlı yönetimi için önemli olan, bu tercümanın yalan yanlış işler yapmasına ve kötü niyetli İngiltere'nin çıkarlarına alet olmasına engel olmaktır⁷³.

17 Mart 1895 tarihli telgrafta belirtildiği üzere İstanbul yönetimi, çaresizlik içinde Ermeni tercüman teklifini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu Ermeni tercüman, Fransız Büyükelçiliği tarafından seçilmiştir. Fransız Büyükelçiliği, Fransa'nın Erzurum konsolosluğunda görevli tercümanını, Tahkik Heyetine tercüman olarak atamıştır.

Halbuki tercüman seçimi Tahkik Heyetinin yetkileri arasında idi. Bu yüzden Tahkik Heyeti Muş'a gidip göreve başlar başlamaz öncelikle tercüman sorununu çözmüştür. Bidayet Mahkemesi tercümanı ve Ermenilerden olan Mıgırdıç Efendi ve Mardiros Efendi'nin tercümanlıkları Tahkik Heyeti tarafından kabul edilmiştir. Bir süre sonra işinin çokluğunu ileri süren Mardiros Efendi tercümanlıktan istifa etmiş, bunun üzerine yabancı devlet temsilcileri Ermenilerden üç-dört kişiyi teklif etmişler ve bunlar arasından bir tercüman seçilmesini istemişlerse de, bunlar tarafsız Ermenilerden olmayıp Sason isyanı ile ilişkileri olan Ermenilerden olduğunun Muş mutasarrıflığından bildirilmesi üzerine, tercümanın tarafsız olması gerektiği için, Tahkik Heyetindeki Osmanlı üyeler tarafından kabul edilmemiştir. Mardiros Efendi'nin yerine Ermeniler tarafından Belediye Meclisi üyeliğine seçilmiş olan Avadis Efendi'nin atanması uygun görülmüştür.

Bütün bunlardan ve uzun zaman süren incelemelerden sonra yabancı devlet temsilcilerinin tercüman sorununu ortaya atmaları, Tahkik Heyetinin Osmanlı üyelerine göre, umduklarını bulamamanın getirdiği bir sıkıntının ifadesidir. Yani Sason isyanının Ermeniler tarafından çıkarıldığı ve sorumluluğun Ermenilerde olduğunun, dinlenen Ermeniler tarafından bile itiraf edilmesi, İngiltere'yi yeni arayışlara itmiştir.

⁷³ BOA, YEE, 14415-153-66, s.34.

Ayrıca Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, Fransa ve Rusya temsilcilerinin de, İstanbul yönetiminin zannettiği kadar masum olmadığını iddia etmektedir. Çünkü Tahkik Heyetindeki her tartışmada, Fransız ve Rus temsilciler İngiliz temsilciyi desteklediğine tanık olunmuştur. Osmanlı üyeleri örnek olarak da, Osmanlı askeri aleyhine iftiralar atan bir çocuğun Osmanlı askerleri tarafından süngü ile yaralandığı iddiasının, süngü yarası değil isyandan çok sonra oluşmuş bir yanık yarası olduğunu gösteren doktor raporlarına inanmak istememelerini göstermektedir. İkinci bir örnek olarak da, Sason isyanında Ermenilerin suçlu olduğunu itiraf eden bir Ermeni hakkında da, “aklı başında değil” demelerini sunmaktadır.

Günlerdir süre gelen sorgulamalar sırasında tutulan evrakı imzalayan yabancı devlet temsilcilerinin, tercüman sorununu gündeme getirmeleri anlaşılır gibi değildir. Tahkik Heyetindeki Osmanlı temsilcilerinin de kuşkulandığı gibi, eğer tercüman sorunu ile amaç, daha önceki inceleme ve araştırmaları geçersiz kılmak idiyse, o zaman Osmanlı'nın başına yeniden bir dert örülmeye çalışıldığı düşünülebilirdi. İşte bu noktada Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, İstanbul yönetiminden daha önce yapılan işlemlerin geçerliliğinin kabul ettirilip ettirilmediğini sormaktadır. Osmanlı üyeleri, daha önceki işlemler ve soruşturmalar geçerli olursa, tercüman sorununu önemsiz görmüşlerdir⁷⁴.

Tahkik Heyetinin, 19 Mart 1895 tarihli toplantısında Fransa'nın Erzurum konsolosluğu tercümanının, Tahkik Heyetine tercüman olarak atandığı haberi verilmiş, normal sorgulama ve dinleme işlemleri sürdürülmüş ve sonuçta hey'et üyeleri tarafından tutanaklar imzalanmıştır. Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri bundan hareketle, yabancı devlet temsilcilerinin daha önceki incelemeleri geçersiz saymak gibi bir düşüncelerinin olmadığı sonucuna varmıştır⁷⁵.

2.5.6- Muş'tan Bitlis'e Gitme Sorunu

Tahkik Heyeti, 16 Mart 1895 tarihli telgrafta da belirttiği üzere, incelemenin sonunda rapor yazılırken gerekli olacak bilgilerin toplanmasına geçmiştir. Bunun için Osmanlı askerinin hangi tarihte Muş'a gittiği ve hangi tarihte Muş'tan ayrıldığı bilgisinin yazılı ve resmî olarak Tahkik Heyetine verilmesini istemiştir.

⁷⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.37-38.

⁷⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.38-39.

Başkâtib Tahsin aracılığı ile 17 Mart 1895 tarihli telgrafla verilen bilgiye göre, Muş Kumandanlığı konuyla ilgili ayrıntılı bir raporu hazırlayıp Tahkik Heyetine ulaştırması emri verilmiştir. Aynı telgrafta daha önce Fırka Kumandanı Tevfik Bey tarafından hazırlanıp Tahkik Heyetine gönderilen ve Ermeni köylerinin yakılmasıyla ilgili olarak Kürtleri suçlayan raporunun işleme konulmaması istenmiştir. Aynı yazıda daha fazla ayrıntı gerekiyorsa 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa'dan alınabileceği de ilâve edilmiştir⁷⁶.

Çok geçmeden, 18 Mart 1895'te 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa'ya verilen talimat ile ilgili bilgi gelmiştir. İstanbul yönetimi, Tahkik Heyetinin sonuç raporunu yazarken kullanmak üzere resmî ve yazılı olarak 4. Ordudan istediklerinin içeriği hakkında bile bilgi vermiştir. Buna göre; Sason isyanının bastırılması sırasında Osmanlı askerinin yanında aşiretlerden kimse bulunmamakta, Osmanlı askerinin isyancı Ermenileri yakalamak isterken Güllü Güzan'dan hareketi sırasında ve Andok Dağında toplanan isyancılar tarafından ateş açılması ve Osmanlı askerlerinden şehit ve yaralıların oluşması sonucu çatışmalar meydana gelmekte, çatışmalardan sonra isyancıların elebaşısı ve yandaşları yakalanmakta, Ermeni köylerinin Ermeni isyancılar tarafından isyan işareti ve oraya gelecek Osmanlı kuvvetleri tarafından bu köylerin kullanılmasını engellemek için yaktığı kayıt edilmektedir. 19 Mart 1895'te de aynı anlamda bir rapor, 4. Ordu Kumandanlığından gelmiştir⁷⁷.

Öte yandan, İngiliz Büyükelçiliği, Tahkik Heyetinin incelemesinin sonuçlanmasını engelleme çabasından bir türlü vazgeçmemiştir. 18 Mart 1895'te Hariciye Nezâretine gelen İngiltere Büyükelçiliği Baş Tercümanı; "Tahkik Heyetinin Bitlis'e gitmek üzere olduğunu, halbuki birkaç kişinin daha sorgulanması gerektiğini, bu kişilerin sorgulanması yapılmadan hey'et üyelerinin Bitlis'e gidemeyeceğini, büyükelçiler tarafından bu konuda ortak bir duyuru yapılmadan önce belirtilen kişilerin cevaplarının alınmasının uygun olacağını" söylemiştir.

İstanbul yönetimi İngilizlerin niyetini algulamaya çalışmakta ve 19 Mart 1895 tarihli bir telgraf ile durumu Tahkik Heyetinden sormaktadır. Bu kişilerin, 27 Şubat 1310/11 Mart 1895 tarihli telgrafta Tahkik Heyetinin bildirdiği ve yabancı devlet temsilcilerinin sorgulanmasını istediği kadınlar mı

⁷⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.35.

⁷⁷ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.36-37.

olduğu yoksa incelemenin sonuçlanmasını erteleme düşüncesiyle hazırlanmış bir takım yalancı tanıklar mı olduğu sorulmaktadır. Ayrıca İngiltere Fransa ve Rusya temsilcilerini devre dışı bırakıp Osmanlı memurlarına güvensizlik göstererek, sadece kendisi ortada kalarak istediği incelemeyi yapıp Osmanlı Devleti'ni itham etmek mi istiyor? sorusu Osmanlı yönetimini meşgul etmiştir⁷⁸.

Tahkik Heyetinden gelen cevapta yabancı devlet temsilcilerinin mutlaka sorgulanmasını istedikleri kadınların, Güllü Güzan'da Osmanlı askerinin bulunduğu sırada Osmanlı askerine sığınan Papaz Ohannes ve çocukların, teslim olduktan sonra Osmanlı askeri tarafından öldürüldüğünü iddia eden kadınlar olduğu bildirilmektedir. Papaz Ohannes'in, Sason isyanında Hamparsum ile birlikte hareket ettiği bilgisi Hamparsum tarafından verildiği görülmektedir. Bunun yanında bu kadınların yalan söylediğini söyleyen başka kadınlar da ortaya çıkmıştır⁷⁹.

9 Mart 1311/21 Mart 1895 tarihli telgrafta Tahkik Heyeti sona yaklaşıldığına işaret etmektedir. Sorgulamalar, Ermenilerin isyankârlığını ve Osmanlı askerine yönelik iddiaların asılsız olduğunu onaylamıştır. Sadece Sason isyanının ayrıntıları, bazı kişilerin sorgulanması ve olay yerinin incelenmesi gibi konular kalmıştır.

Ancak yabancı devlet temsilcileri, Bitlis'e gidişi geciktirmek ve Sason isyanının elebaşısı Hamparsum ve arkadaşları ile Ermeni köylüleri birbirinden ayırmak girişimlerini başlatmışlardır. Yani yaylalarına gelen Kürtlere ve daha sonra Osmanlı askerine saldıran Şinik, Şimal ve Güllü Güzan köyleri Ermenileri ile Talori'de isyan eden Hamparsum ve arkadaşlarını birbirinden ayrı hareketlermiş gibi göstermeye çalışmışlardır. Bundan amaç, Osmanlı askerini suçlu göstermektir. Yani isyanla ilgisi olmayan halka Osmanlı askeri saldırmış demek ve böylece Osmanlı yönetimini suçlamanın fırsatını yakalamak istemişlerdir. Halbuki Hamparsum, sorgulanması sırasında bölgedeki Ermenilerle birlikte hareket ettiklerini itiraf ettiği gibi üzerinden çıkan belgeler de bunu doğrular nitelikte bulunmuştur⁸⁰.

Tahkik Heyeti, Hamparsum'u bizzat kendileri de dinlemek istemiştir. Özellikle yabancı devlet temsilcileri, Sason isyanı ile ilgili itiraflarını kendi

⁷⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.36.

⁷⁹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.39.

⁸⁰ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.39.

ağzından dinlemek için, Hamparsum'un Muş'a getirilmesinde ısrarcı olmuşlardır. Tahkik Heyetinin Bitlis'e gitmesi geciktirildiği için Hamparsum'un Bitlis'ten Muş'a getirilmesi bir zorunluluk haline gelmiştir⁸¹.

Yabancı devlet temsilcilerinin Tahkik Heyetinin Bitlis'e gidişini erteleme girişimlerine de, Osmanlı yönetimi boyun eğmiştir. Gerekçe, her zamanki gibi İngiltere ile iyi ilişkileri bozmamak, tamiri mümkün olmayan zorlukların doğmasına meydan vermemek ve bütün devletlerin işe karışmasına fırsat tanımamaktır. Osmanlı yönetimi, eğer Bitlis'e gidilecekse en azından Rusya ve Fransa temsilcilerinin olurlarının alınmasını şart koşturmaktadır. Osmanlı yönetimi, Tahkik Heyetinin bir an önce incelemeyi tamamlamasını ve sonuç raporunun bütün üyelere imzalatılmasını istemiştir⁸².

Osmanlı yönetimi İstanbul'da Rusya ve Fransa'nın büyükelçilikleri ile temas kurarak İngiltere'ye karşı ortak hareket edilmesini sağlamış görünmektedir. Osmanlı yönetimi, İngiltere'nin bütün devletlerin katılımı sağlanarak Ermenilerle ilgili bir konferans toplama ve Tahkik Heyetinin çalışmalarını boşa çıkarma girişimlerini engellemeye çalışmaktadır. Osmanlı yönetimi, Rusya ve Fransa ile ortak hareket ettiğini düşünmektedir. Osmanlı yönetimine göre, Rusya ve Fransa büyükelçilikleri, daha fazla zorluk çıkarmaması ve Tahkik Heyetine yardımcı olması için hey'etteki kendi temsilcilerini uyarmayı kabul etmişlerdir⁸³.

Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcileri, sorgulamalar sırasında 1309/1893 tarihindeki Ermeni olayı ile ilgili sorular sormak istemişlerdir. Tahkik Heyetinin görevi ise, 1310/1894 Sason isyanını soruşturmaktır. Bu yüzden hey'etteki Osmanlı temsilcileri ile yabancı devlet temsilcileri arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Osmanlı temsilcileri, hey'etin görev ve yetkilerini hatırlatarak konunun dağılmasını ve başka yönle çekilmesini engellemeye çalışmışlardır. Yabancı devletlerin temsilcileri ise, 1894 Sason isyanını 1893 olaylarına bağlayarak açıklamak, 1894 Sason isyanının nedenini Ermenilerin Kürtlerden korkusuna bağlamak ve dolayısıyla bu olaylardan Kürtleri sorumlu tutmak niyetindedirler. Yani Tahkik Heyetinin Osmanlı üyeleri, gelişmeleri böyle görmektedir⁸⁴.

⁸¹ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.41.

⁸² BOA, YEE, 14-415-153-66, s.40.

⁸³ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.40.

⁸⁴ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.42.

Osmanlı yönetiminin görüşünün de aynı yönde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 1309/1893 senesi olaylarının soruşturulmasına izin verilmesi için Meclis-i Vükela kararı gerekmektedir. Çünkü Tahkik Heyetinin görev ve yetkileri 1310/1894 Sason/Talori isyanı ile sınırlandırılmış idi⁸⁵.

Tahkik Heyeti çalışmalarını sürdürürken, Osmanlı yönetimi Fransa ve Rusya ile Sason isyanı konusunda ortak hareket ettiğini zannederken İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçileri hazırladıkları bir Islahat Projesini 11 Mayıs 1895'te Osmanlı hükümetine⁸⁶ sunmuşlardır. Bu devletlerin gerçek niyetleri, böylece ortaya çıkmıştır. Erzurum, Van, Sivas, Bitlis, Harput (Elâzığ) ve Diyarbakır vilâyetlerinde ıslâhat yapılmasını öngören bu projenin arkasında İngiltere vardır. Ancak Fransa ve Rusya da onun destekçileridir. Fransa ve Rusya, ağır koşullar içeren bu projenin sadece kabul edilemez olduğunu itiraf etmek durumunda kalmışlardır.

Tahkik Heyeti raporu ortaya çıkmadan böyle bir proje ile karşılaşan, anlaşığı ve ortak hareket ettiğini düşündüğü devletleri karşısında bulan Osmanlı yönetimi, yine çaresizlik içinde, bu proje üzerinde değişiklikler yaparak uygulamak zorunda kalmıştır.

3- Tahkik Heyetinin Ortak Raporu

Tahkik Heyetinde yer alan Komisyon Başkanı Şefik Bey ve üyeler Celâleddin ve Mecid Beyler, Tefik Paşa, İngiliz Konsolosu Shipley, Fransız Konsolosu Vilbert ve Rusya Konsolosu Prjevalsky tarafından ortak rapor, 28 Temmuz 1895'te Muş'ta yazılmıştır. Raporun altında sadece yabancı devlet temsilcilerinin imzaları vardır. Mayewsky'de yer alan ortak raporda Osmanlı temsilcilerinin imzaları bulunmamaktadır. Bu yüzden rapor, Tahkik Heyetinin ortak raporu mudur, yoksa yabancı devlet temsilcilerinin ortak raporu mudur, tam ayırmak mümkün değildir. Mayewsky, raporun Tahkik Heyetinin ortak raporu olduğu düşüncesindedir⁸⁷.

Raporun girişinde "Ahvâl-i Mahâlliye" başlığı altında, Bitlis ve Muş bölgesinin coğrafi yapısı, köylerin ve şehirlerin yerleşim yerleri, akarsu ve

⁸⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.42.

⁸⁶ Karaca, age, s.46.

⁸⁷ Van Mayewsky, *Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği*, (Çeviren: Sadık Bey), Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1330, s.220, Mayewsky'nin eserinin farklı basımları ve çevirileri de yapılmıştır. Örnek olarak Van Belediyesi Yayınları arasında yer alan bir çalışmayı verebiliriz. Hamit Pehlivanlı, *Rus Generali Mayewsky'nin Doğu Anadolu Raporu - Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiki*, Van Belediyesi Yayınları, Van 1997.

dağları, köylerin şehre uzaklıkları, ulaşım durumları ve nüfusları hakkında bilgi verilmektedir⁸⁸.

Rapordaki ikinci başlık “Kürt ve Ermeni Münâsebatı”dır. Bu başlık altında; bölgenin geçim kaynağının hayvancılık olduğu, Talori’de bir demir madeninin bulunduğu, Kürt köyleri ile Ermeni köylerinin iç içe yer aldığı, Kürtlerle Ermenilerin son zamanlara kadar kardeş gibi geçindikleri, mera sorunu yüzünden arada tartışmalar çıksa da bunların genellikle barış yoluyla sonuçlandırıldığı, Ermenilerin mensup oldukları Kürt ağalarına kendilerini korumaları için (hafır adı verilen) belirli bir vergi verdikleri, ayrıca Ermenilerin evlenirken kızın ailesine verdikleri başlık parasının yarısını Kürt ağalarına ayırdıkları, Ermenilerin bu vergileri vermemeleri durumunda Kürt ağalarının zorla aldıkları, bu vergilerin miktarının yöre yöre değiştiği ve bazı yerlerde hiç alınmadığı anlatılmaktadır.

Ancak sorgulanan Kürt ağaları böyle bir vergi almadıklarını, “hafır” adını bile duymadıklarını, sadece ortakçıları olan Ermenilerden ürünün yarısını aldıklarını ve bunun da meşru bir hak olduğunu söylemiş oldukları da raporda yer almaktadır.

Muş memurlarından Tâlib Efendi’nin sorgulanması sırasında, Kürt ağalarının Ermenilerden vergi aldıklarını söylemesi ve böyle bir uygulamanın olduğu ile ilgili Muş vilayetinden resmî yazı ile bilgi alınmış olması, aşiret ağalarının yalan söyledikleri biçiminde yorumlanmasına neden olmuştur. Yani böyle bir âdetin olduğu ortaya konmuştur⁸⁹.

Son üç-dört sene içinde Kürtlerle Ermeniler arasında bir sürtüşmenin başladığı raporda yer almaktadır. Bunun nedenleri arasında; Kürt şeyhlerinin din propagandası ve Damadyan ve Hamparsum (Raporda Murat kod adı kullanılmaktadır.) gibi Ermeni komitecilerinin Ermeniler arasında yaptığı propagandalar gösterilmektedir. Rapora göre; Murat’ın üzerinde ele geçirilen belgeler, Damadyan ve Murat’ın Cenova’dan bu bölgeye Ermenileri isyan ettirmek görevi ile geldiklerini, Ermenileri Kürtler ve devlet aleyhine kışkırttıklarını ve Kürtlerle Ermeniler arasında bir çatışma çıkarmak için bazı olayları tertip ettiklerini kanıtlamaktadır⁹⁰.

⁸⁸ Mayewsky, a.g.e., s.220-221.

⁸⁹ Mayewsky, a.g.e., s.221-222.

⁹⁰ Mayewsky, a.g.e., s.222-224.

Raporda Ermenilerin tahrikleri sonucu başlayan Kürt-Ermeni çatışmasında Osmanlı Devleti'nin katkısının bulunmadığı ve ancak Zilan'lı Şeyh Mehmed'in teşviklerinin olduğu yolunda bazı işaretlerin bulunduğu tespit edilmektedir.

Ayrıca raporda 1894 Sason/Talori isyanının sorumluluğu Kürtlere yüklenmektedir. Buna göre Bekranlı aşiretinin yaylaktan dönerken Şinik ve Şimal köylerindeki Ermenilerine saldırması üzerine Ermenilerin de cevap vermesiyle Kürt-Ermeni çatışmasının 1 Ağustos 1894'te başladığı, iki gün sonra Badıganlı Kürtlerinin de çatışmaya katıldığı, Ermenilerin de Güllü Güzan ve Andok Dağına çekildikleri, Ermenilerin daha önceden ailelerini buralara kaçırmış oldukları ve Kürtlerin Şinik ve Şimal köylerini yaktıkları iddia edilmektedir.

Raporda Ermenilerin Kürt-Ermeni çatışmasından önce ailelerini Güllü Güzan köyüne ve Andok Dağına kaçırmaları görmezden gelinmekte, yaylaklarına giden Kürt aşiretlerine Ermenilerin saldırmış olamayacağı mantuksal çıkarımlarla açıklanmaya çalışılmaktadır. Yani ilk saldırının Kürt aşiretlerinden geldiği iddiası, raporun temel düşüncesini meydana getirmektedir⁹¹. Hamparsum'un üç dört yıldan beri Ermenileri Kürtlere karşı tahrik ettiğini, Ermenilerin on sekiz yıldan beri devlete vergi vermediklerini ve köylerine gelen vergi memurlarını ve güvenlik kuvvetlerini kovduklarını görmezden gelmektedir.

Bu bölgenin güvenliğini sağlamakla görevli olan iki bölüğün hareketi, yani Osmanlı askeri ve yönetiminin tavrı değerlendirilirken raporda; Osmanlı yönetim ve askerini suçlama çabasını görmek mümkünse de, bu iki bölük askerin Kürt aşiretleriyle birlikte Ermenilere saldırdığını gösterecek hiçbir kanıt bulunamadığı da yer almaktadır.

Raporda soruşturmalar sırasında alınan ifâdelerle ilgili bir dizi fikir yürütüldükten sonra şu sonuca varılmaktadır:

Kürtlerle Ermeniler birbirlerine düşman duruma gelmişlerdir. Ermeniler, Kürtlerin ve Osmanlı askerinin baskısı ile köylerini terk ettiklerini söylemişlerse de, Osmanlı askeri Ermeni köylerine geldiğinde bu köyleri boş ve yanmış bulmuştur⁹².

⁹¹ Mayewsky, a.g.e., s.224-226.

⁹² Mayewsky, a.g.e., s.227-228.

Bu raporda dolaylı şekilde de olsa Osmanlı yönetimi eleştirilmektedir. Bu eleştiriler arasında Tahkik Heyetinin gerektiği gibi görev yapamadığı, yalnızca tutuklu bulunanlarla Bitlis'ten gelenlerin sorgulanabildiği ve askerinin Kürt-Ermeni çatışmasına karıştığı halde bu konuda bilgi ve belgeye ulaşılamadığı vardır⁹³.

Raporda "Ermenilerin ifâdesine i'timat etmek gerekirse" diye başlayan taraflı yorumlara sıkça rastlamak mümkündür. Bu yorumlar arasında; bir papaz ve bir Ermeni'nin iddialarından hareketle, söylenildiği gibi, Ermenilerin Andok Dağında büyük bir yığınak ve toplanma gerçekleştirmede, Ermenilerin kendi evlerini kendilerinin yakmadığı, ancak bütün Ermeni köylerinin yakılmış ve yıkılmış olduğu iddialarını gösterebiliriz⁹⁴. Bütün karşı görüşler ve ifâdeler yalan, ama bir papaz ile bir Ermeni'nin ifâdesi doğrudur, yaklaşımı ne kadar sağlıklı olabilir? Zaten rapor bir dizi çelişkilerle doludur.

Çelişkilerden birisi de, kocaman bir dağ olan Andok Dağının Kürt aşiretleri ve Osmanlı askeri tarafından tamamen kuşatıldığı iddiasıdır. Bu yüzden Ermenilerin geri çekilecek yerlerinin bile kalmadığı yazılmaktadır⁹⁵. Bu dağın tamamen kuşatılması çok büyük sayıda kuvveti gerektireceği açıktır. Bu kuvvet, ne Kürt aşiretleri tarafından sağlanabilir, ne de bin iki yüz kişilik Osmanlı askeri ile gerçekleştirilebilirdi? Onun için iddialar dayanaksız ve tutarsızdır.

Bir dizi çelişkili anlatımdan sonra raporda belirli sonuçlara varılmaktadır. Ancak bu değerlendirmede de aynı çelişkileri bulmak mümkündür. Raporun sonuç kısmındaki değerlendirmeleri özet olarak ve maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1-Son yıllarda Talori ve Kavara çevresindeki Kürt ve Ermenilerin arası bozulmuş ve komitacı Hamparsum Boyacıyan (Murat), bundan yararlanarak Kürtlere saldırmış ve bunun için bir çete kurmuştur.

2-Birçok nedenden dolayı Kürtler, Ermenileri önce uyarılmışlar ve sonra onlara saldırmışlardır. Böylece çatışma başlamıştır.

⁹³ Mayewsky, a.g.e., s.228-229.

⁹⁴ Mayewsky, a.g.e., s.228.

⁹⁵ Mayewsky, a.g.e., s.229.

3- Osmanlı hükümeti, bunu Ermenilerin isyanı olarak nitelendirmiş ve olay yerine asker göndermiştir. Kürtler de, Osmanlı askeri ile birlikte hareket etmiştir.

4-Ermenilerin Osmanlı askerine karşı silah kullandığı tam olarak kesinleşmemiştir.

5-Damadyan ve Hamparsum (Murat) gibi çete reisleri, silahlı çeteler oluşturmuş, Osmanlı hükümet memurlarına karşı açıkça silah kullanmış, suikastlar düzenlemiş, kolluk kuvvetlerini kovmuş, Talori civarına hükümet memurlarının gelmesini ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne vergi vermesini engellemiş, barut ve kurşun imalatını gerçekleştirmiş, Andok Dağını yığınak ve toplanma yeri olarak seçmiş ve oradan Kürtlere saldırmış, kendi köylerini Ermenilere yaktırmış, Güllü Güzan'da Osmanlı askerleri ile çatışmaya girmiştir. Ancak bunların nedeni, yerel yönetimin iktidar boşluğudur.

6-Hayvancılıkla uğraşan Ermeniler, hem hayvanlarını korumak ve hem de 1893'teki Kürt aşiretlerinin saldırısından korktukları için silahlanmak zorunda kalmıştır. Çok fazla yedek barutun bulunması, Ermenileri suçlu göstermez.

7-Ermenilerin Andok Dağına toplanması, Kürtlerden korktukları içindir. Kürtlere yapılan saldırılar, Hamparsum'un çetelerinin suçudur.

8-Bunların hepsi gösteriyor ki Ermeniler, 1894 yılında açıkça bir isyan girişiminde bulunmamışlardır. Hamparsum'un üzerinde bulunan belge ve bilgilerden hareketle isyanın suçu, bütün Ermenilere yüklenmiştir.

9-Eğer isyanın hazırlıkları üç aydan beri sürüyordu ise, hükümet bu işi neden engellememiştir.

10-Ermenilerin kendi köylerini, kiliselerini ve evlerini kendilerinin yaktığı iddiası gülünçtür. Esas suçlu Ermeniler olmakla beraber, köylerin yakılmasından Kürtleri ve askerleri sorumlu tutmak gerekir.

11-Kürtlerle Ermeniler arasındaki çatışmaların büyümesinin nedeni, Osmanlı yerel yönetiminin bu çatışmaları engelleyecek hiçbir önlem almasıdır.

12-Osmanlı askeri olaya müdahale ettikten sonra Ermenilerin kayıpları artmıştır. Ermeniler, kadın, çocuk ve yaşlıların da öldürüldüğünü iddia etmişlerse de, bunu kanıtlayamamışlardır. Şimal köyünde başlarında papaz-

ları olduğu halde Osmanlı askerine sığınan çocukların öldürüldüğü ve hendeklere gömüldüğü iddiası doğru bulunmamıştır. Ordugâha sığınan Ermeni kadınlara saldırıldığı iddiası da, hiçbir tanığın bulunmaması nedeniyle geçersiz kabul edilmiştir.

13- 1894 Ermeni isyanı, Hamparsum ve çetelerinin teşvik ve tahrikleri sonucu çıkmıştır. Ermenilerin suçu, bu tahriklere kapılmış olmalarıdır.

14- Mayıs 1894'ten itibaren Kürtlerle Ermeniler arasında gerginliği görüp de önlem almayan ve olay çıkınca müdahalede geciken sivil ve askerî yöneticiler sorumludur. Çünkü Müşir Zeki Paşa'nın gelişiyile olay sonuçlandırılmış, Ermeniler yerlerine geri döndürülmüş ve hiçbir yerde olay çıkmamıştır⁹⁶.

15-İsyandaki ölü sayısı şöyledir:⁹⁷

Şinik Köyü	114
Şimal Köyü	78
Güllü Güzan Köyü	40
Ağni Köyü	21
Sitmotang Köyü	10
Talori	14
TOPLAM	277

Yukarıdaki maddelerden de anlaşılacağı üzere raporun bir yerinde iddia ve doğruluğu kabul edilen bir düşüncenin bir sonraki kısımda red edildiğini görmek mümkündür. Ermenilerin çok miktarda yedek barut bulundurmalarını, hayvancılıkla ve Kürtlerin saldırması durumunda kendilerini koruma düşüncesiyle açıklamak doğru bir mantık değildir. Bir askerî birliğe yetecek silah ve cephane, böyle sudan nedenlerle açıklanamaz.

Ayrıca sonuç kısmının birçok yerinde Ermenilerin isyanın çıkarıcısı ve başlatıcısı olduğu kabul edilmektedir. Osmanlı sivil ve askerî yöneticilerine yüklenen suç ise, isyanın çıkacağından haber alıp önlem almaması, isyana

⁹⁶ Mayewsky, a.g.e., s.231-234.

⁹⁷ Mayewsky, a.g.e., s.217.

müdahalede gecikmesi ve isyanı bastırırken bir miktar şiddetli davranmasıdır.

İsyanın çıkması ile ilgili önceden bilgi alınmaması, istihbarat eksikliği sivil ve askerî yöneticilerin suçudur. Çünkü ülkede ne olup bittiğini öğrenmek ve buna göre önlemler almak bu memurların görevidir.

Ancak isyana müdahalede gecikilmesinin nedeni, isyancıların sayısının üç bin civarında olması ve isyana müdahale edecek askerî birliğin sayıca çok az olmasıdır. Bu yüzden takviye güç gelinceye kadar beklenmiştir⁹⁸. Az sayıdaki bir kuvvetle müdahalede bulunup yenilmek, isyancıları daha fazla cesaretlendireceği için doğru görülmemiştir. Az sayıdaki kuvvetin hezimete uğramasından ve böyle bir durumun iç ve dış dünyada yaratacağı etkilerden korkulmuştur. Takviye kuvvet, bu yüzden beklenmiştir⁹⁹.

Osmanlı askerinin isyanı bastırırken şiddetli davranması, isyancılara karşı başka bir müdahale yolu kalmamasıyla ilişkilidir. Askere silah çekene, askerın gül atması elbette beklenemez.

Tahkik Heyetinin raporundan önce Fransa'nın Erzurum Konsolosluğu ile Diyarbakir Viskonsolosluğundan Fransa'ya gönderilen iki rapor, aslında isyanın asıl sorumlularını ortaya koymaktadır. Erzurum'dan Fransa'ya gönderilen raporda, Sason Ermenilerinin Osmanlı yönetimine görünüşte bağlı oldukları, Osmanlı yönetiminin buna son vermek için buralardan vergi istediği, ancak Ermenilerin devlete vergi vermekten kaçındıkları, Ermenilerin kendilerini savunmak için askerî istihkâmlar kurdukları, bu yüzden üzerlerine gönderilen küçük bir müfrezeyle yenerek kayıp verdirdikleri övgüyle anlatılmaktadır¹⁰⁰.

Diyarbakir'den gönderilen raporda ise; Ermenilerin isyan amacıyla silahlı mücadeleye başladığı, üç bin civarında Ermeni'nin Andok Dağında toplandığı, Osmanlı Hilafetine bağlı olmamak için açıktan açığa isyan ettikleri, bu hareketin çoktan beri Hınçaklar tarafından hazırlandığı, Hınçakların Londra, Atina ve Tiflis toplantılarında asıl konunun Ermenilerin bağımsızlığı için yapılacakların plânlaması olduğu, Hınçakların emrini yerine getirmek için Ermenilerin Sason'da isyan ettikleri, ancak isyanın

⁹⁸ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.2.

⁹⁹ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.12.

¹⁰⁰ Mayewsky, *a.g.e.*, s.236.

başarısızlıkla sonuçlandığı, bir kaç çarpışmadan sonra kendilerini çok iyi savunan Ermenilerin bozularak kaçtıkları yazılmaktadır¹⁰¹.

Yabancı devlet temsilcilerinin amaçlı ve kasıtlı olarak hazırladıkları rapor ile kendi devletlerine bilgi vermek amacıyla hazırladıkları rapor arasında önemli farklılıklar vardır. Birinde Osmanlı yönetimini suçlu çıkarmanın yolları aranırken, diğerinde Ermenilere alkış tutulmakta ve Hınçakların tam anlamı ile tezgâhlandığı bir isyandan söz edilmektedir.

4- Sonuç

24 Ocak 1895'te tam kadro olarak göreve başlayan Tahkik Heyeti, yaklaşık altı ay devam eden görevleri sırasında yüz sekiz toplantı yapmış ve yüz doksanın üzerinde tanık dinlemiştir. Osmanlı askerleri isyanı bastırırken, Zeki Paşa'nın da belirttiği gibi "İslâmî ve insanî kurallara uygun hareket" etmiştir.

Sason/Talori isyanında Ermeni halkı, asker kıyafetli birkaç yabancıнын ve Murat kod adını kullanan Hamparsum adlı bir bozguncunun tahriklerine kapılmışlardır. Güllü Güzan, Şimal ve Şinik köylerinin tarlalarında gömülü olarak yağ, peynir ve bal tenekelerinin bulunması, isyancıların ileriye dönük lojistik destek amaçlı bunları saklandıklarını göstermektedir¹⁰². Hayvan sürüleri ve bazı mallar ise dağlara ve bazı güvenilir yerlere götürülmüştür¹⁰³. Yani olay, sadece bölgede bulunan Kürt aşiretleri ile yaylak paylaşımı konusundan çıkmış değildir. Hamparsum ve adamlarının plânlı ve programlı girişimleri sonucu ortaya çıkmış ve dış destekli bir isyandır.

1894 Temmuz ayı başlarında Ermeniler; köyleri boşaltmışlar, mal ve eşyaları ile kadın ve çocuklarını güvenilir yerlere saklamışlar, Muş, Kulp ve Silvan'dan gelen eşkıya ile birleşerek üç bin civarında bir sayıya ulaşmışlar, çakmaklı ve kaval tüfekler, kama, hançer ve baltalarla donanmış olarak Andok Dağı'nda toplanmışlardır. İlk hedeflerinin, Muş'a saldırarak redif debboylarının elindeki silâh ve mühimmatı ele geçirerek isyanı genişletmek olduğu anlaşılmıştır. Ancak o sırada Muş'a ulaşmak üzere bulunan Osmanlı askerinden çekinerek Muş'a saldırılamamışlardır. Bunun üzerine Andok Dağı'ndaki güçlerden kollar oluşturarak çevredeki aşiretlere saldırmışlar,

¹⁰¹ Mayewsky, *a.g.e.*, s.236-237.

¹⁰² BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.18.

¹⁰³ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.53.

katliam ve zulümlerde bulunmuşlardır. İşte bunun üzerine aşiretlerle Ermeniler arasında çatışmalar ve isyan böylece başlamıştır¹⁰¹.

Sason/Talori isyanında dış kaynakların ve Hamparsum ve adamlarının yanında Muş, Kızılkilise, Diyarbekir ve Van rahiplerinin de teşviklerinin olduğu ortaya çıkmıştır¹⁰⁵.

Çatışmalara son vermek için Osmanlı askeri isyana müdahale etmek zorunda kalmıştır. Bu müdahale sırasında Ermeni isyancılar kayıplar verdiği gibi, Osmanlı askerinden de, subay ve er düzeyinde kayıplar da verilmiştir. Osmanlı askerinin, Ermeni isyancılara göre daha az kayıp vermesi, Osmanlı askerinin elindeki silâhların menzillerinin daha yüksek olmasından ve düzenli ordu birlikleri ile çete kuvvetleri arasındaki eğitim farkındandır. Ermeni isyancıların ellerindeki silâhların menzilleri iki yüz elli- üç yüz metre iken Osmanlı askerinin ellerindeki silâhların menzilleri altı yüz- yedi yüz metredir. Çatışmalarda Ermeni isyancılardan üç yüz- dört yüz civarında silâh ele geçirilmiştir¹⁰⁶.

İsyana karışmayan Şavak nahiyesini oluşturan yedi- sekiz köydeki Ermeni halka, Osmanlı askerinin herhangi bir müdahalesi olmamış ve bu köylerde oturan Ermenilerin burnu bile kanamamıştır. Teslim olanlara kötü muamelede bulunulmamıştır. Padişahın fermanı suça karışmayanlara dokunulmaması ve teslim olanlara kötü muamele yapılmaması yönündedir. 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa da, bu fermana uyulduğunu belirtmiştir. Hatta eşkiyaların elebaşlarından yirmi iki kişi yakalanmış ve bunların on altısı Bitlis'e gönderilerek tutuklanmıştır. Onlara iyi davranılmış ve yedirilip içirilmiştir¹⁰⁷.

İsyan sırasında bazı Ermeni köylerinin, aşiretlerle çatışmalar sırasında yakılmış olabileceği gibi isyana hazırlanan ve çevreye gelecek kuvvetler tarafından destek merkezi olarak kendilerine karşı kullanılmaması için Ermeni isyancılar tarafından da yakılmış olabilir¹⁰⁸.

Osmanlı askeri, isyandan sonra sahipsiz kalan mal ve hayvanlara sahip çıkmış, aşiretler tarafından yağmalanmasına izin vermemiştir. Ermenilere ait

¹⁰¹ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.28-30.

¹⁰⁵ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.30.

¹⁰⁶ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.31-32.

¹⁰⁷ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.51, 62-63.

¹⁰⁸ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.33.

malların Ermenilere teslimi için, bu mallar Bitlis Valiliğinin kontrolüne verilmiştir¹⁰⁹.

Andok Dağından kaçan isyancılar arasında yer alan bazı Ermenilerin kaçarak Sason'a sığındıkları, bin kadar silâhsız eşkıya, kadın ve çocuğun Güllü Güzan deresinde aç ve ilaçsız bekledikleri yolunda alınan haberler üzerine yapılan keşiflerde, verilen haberlerin Osmanlı askerini yanıltma ve pusuya düşürme amaçlı oldukları görülmüştür. Keşiflerde Ahçı deresinde iki yüz kadar eşkıya ile karşılaşmıştır. Kadın ve çocuğa rastlanmamıştır¹¹⁰.

Londra'da basılan Hınçak gazetesinin bir nüshasında şöyle denilmektedir: "Sason Ermenilerinin parolası, isyan ve ihtilal yoluyla özgürlüğe gitmektir...Öyle görülüyor ki ya öleceğiz, ya yenileceğiz. Fakat her ne olursa olsun esarete son vermeliyiz. Bunun için de ölmek gerekir. Bunun için de her Ermeni, şu cesur dağlıların yardımına koşmanın bir yolunu bulmalıdır."¹¹¹

Yani Sason/Talori isyanı, küçümsenecek ve Osmanlı yönetiminin Ermenilere müdahale etmek için çıkardığı düzmece bir olay değildir. Ermenilerin düzenlediği ve tertiplelediği plânlı ve programlı bir isyan hareketidir. Bunun dışındaki tüm yorumlar, saçma ve taraflıdır. Böyle bir isyan da, ancak askerî güç ile basurılabilirdi. Osmanlı yönetimi de bunu yapmıştır.

Ayrıca bu isyan göstermişti ki, bu bölgenin ıslahı gerekmektedir. İsyana müsait bir ortam olan bölgenin ıslahı çok önemli idi. Çünkü on sekiz sene-den beri bölgedeki Ermeniler devlete vergi veremediği yaşamlarını sürdürmüşlerdir¹¹². Osmanlı Devleti de buna karşı bir önlem alma yoluna gitmemiştir. Bu bir ihmalin göstergesi olsa gerekir. Bir sorunla ilgili önlem alınmazsa, o sorun kangrene dönüşür ve içinden çıkılmaz bir hal alabilir.

Sason olayları, bütün Avrupa'ya harekete geçirmiş ve Osmanlı Devleti'nin iç politikasına karışmanın birinci nedenini oluşturmuştur. Tahkik Heyeti de, bu müdahalelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Araştırma ve incelemenin bütün aşamaları, bütün delegelerin huzurunda yapılmıştır. Bu durum, yabancı devlet temsilcilerini Tahkik Heyeti hakkında birçok silâhla donanmasına fırsat vermiştir. Osmanlı delegeleri, doğal olarak Osmanlı Devleti tarafını tuttukları için millî onurun incinmesini istememişlerdir. Bu

¹⁰⁹ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.52.

¹¹⁰ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.68.

¹¹¹ BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.72-74.

¹¹² BOA, YEE, 35-2261-50-97, s.33.

yüzden Tahkik Heyetindeki yabancı devlet temsilcileri ile Osmanlı temsilcileri arasında ortak raporun yazılmasında bir uyum ortaya çıkmamıştır. Bu yüzden raporda bir dizi çelişkili ifade yer almaktadır. Bir sayfadaki bilgiler diğer sayfalarda yalânlanmaktadır.

Ancak her şeye rağmen Tahkik Heyeti raporu ile “Osmanlılar, kendi kendilerini Avrupa diplomasi mahkemesine vermiş oldular. Öyle bir mahkeme ki, bu mahkemede kendilerini tamamen haklı gördüklerinden savunmayı bile kendilerine ağır görmüşlerdir. Diğer taraftan Osmanlı askerinde suç olarak olsa olsa, saldırıları biraz şiddetli yapmalarında ve kaçan Ermenilerin takibinde şiddet göstermelerindedir. Tahkik Heyeti, isyanı bastırmada görev yapan subay ve askerlere zerre kadar suç yükleyememiştir...Ayrıca raporun son sayfaları Osmanlı hükümetinin övgüsüyle doludur.”¹¹³

Yukarıda anlatılanlar gösteriyor ki, 1894 Sason/Talori isyanı, Osmanlı Devleti'nin bir kusuru sonucu çıkmış değildir. İsyanın nedeni, Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan büyük güçlerin oyunları ve buna alet olan Ermeni çetelerinin Ermeni halkı kışkırtmasıdır. Ermeni halkın yanlışı, bu tip tahriklere kapılmış olmasındadır.

Bu konuda Osmanlı yönetiminin bir suçu varsa o da, yönetim ağını ülkesinin her tarafında aynı etkinlikte kuramamasında ve otoritesini ülkesinin her tarafında aynı ağırlıkta gösterememesindedir. Bir ülkeyi yönetenler, o ülkenin her tarafındaki insanlara hizmet ulaştırmak ve oralarda ne olup bittiğinden her zaman bilgi sahibi olmak zorundadırlar. Bir bölgede devlet otoritesi yoksa bir başka güç o otoriteyi ele geçirmeye çalışır. Önemli olan, başka güçlere hareket alanı bırakmamaktır.

İç ve dış düşmanların görevi düşmanlık yapmaktır. Eğer onlar bazı konulara ve olaylara müdahale ederek, durumu içinden çıkılmaz hale getiriyorlarsa, kendileri için uygun olanı yapmaktadırlar. Çünkü onlar düşmandır. Devlet gibi bir devlet, düşmanların oyunlarını, girişimlerini ve plânlarını önceden haber alır ve onların oyunlarını boşa çıkartır ve hatta oyunlarını başlarına geçirtir. Olaylar olduktan sonra haması nutuklar atarak, oyunu oynayan düşmanların insancıl kisvelere bürünmesine meydan vererek ve dünyanın baskısı altında ezilerek konu geçiştirilemez.

¹¹³ Mayewsky, *a.g.e.*, s.218-219.

Yönetenler, ya o ülkede yaşayan insanların sorumluluklarını almazlar ve bu işe talip olmazlar. Ya da, üzerlerine aldıkları sorumlulukların gereğini yaparak, egemenliklerini ve bağımsızlıklarını ellerinde tutmayı başarırlar.

5- İlgili Kaynaklar

Bu bölümde genel anlamda Ermeni sorunu ve özel olarak da Sason İsyanının anlatıldığı bir miktar seçme kaynak sunulmuştur. Önce Türkçe eserler ve sonra da yabancı yayınlar verilmiştir.

1- AKÇAM, Taner, *Siyasî Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

2- AKGÜN, Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dâir Raporu*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1981.

3- ALTINAY, Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtıl II, Ermeni Mezalimi*, Fikir Yayınları, İstanbul 1992.

4- BANOĞLU, Niyazi Ahmet, *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Gündüz Matbaacılık, Ankara 1976.

5- BAŞGÜN, Necla, *Türk-Ermeni İlişkileri: Abdülhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, San Matbaası, Ankara 1970.

6- BEYDİLLİ, Kemal, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, TTK. Yayınları, Ankara 1988.

7- CENGİZ, Halil Erdoğan, *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi: İ'lân-ı Meşrûtiyet'ten Evvel ve Sonra*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.

8- Dâhiliye Nezâreti Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi, *Cemiyet-i Akvâm ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar*, İstanbul 1337.

9- DELİORMAN, Altan, *Ermeni Komiteçileri*, Boğaziçi Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1975.

10- DEMİR, Neşide Kerem, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, Hülbe Yayınları, 3. baskı, Ankara 1982.

11- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1995.

- 12- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da Ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi II (1919)*, Ankara 1995.
- 13- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Armenians In Ottoman Documents (1915-1920)*, Ankara 1995.
- 14- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da Ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi III (1919-1920)*, Ankara 1997.
- 15- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da Ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi IV (1920-1922)*, Ankara 1998.
- 16- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Ankara 2001.
- 17- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi: Talori Olayları*, İstanbul 1989.
- 18- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi: Talori Olaylarından Sonra Siyasî Gelişmeler*, İstanbul 1989.
- 19- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Yıldız Tasnifi, Ermeni Meselesi: Ermeni Olayları Üzerine Resmî Görüşler ve Belgeler*, İstanbul 1989.
- 20- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri-I (1914-1919)*, Ankara 2001.
- 21- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri-II (1919-1921)*, Ankara 2001.
- 22- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Aspirations Et Agissements Révolutionnaires Des Comités Arméniens Avant Et Après La Proclamation De La Constitution Ottomane*, Ankara 2001.
- 23- EMİRCAN, Abdülali - M. Emin GERGER, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, Cemre Yayınları, İstanbul 1992.
- 24- EROĞLU, Veysel, *Ermeni Mezâlimi*, Sebül Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 1976.
- 25- GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.
- 26- GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

27- HOCAOĞLU, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.

28- HÜSEYİN NAZİM PAŞA, *Ermeni Olayları Tarihi-1*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994.

29- İLTER, Erdal, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1880)*, TKAE Yayınları, Ankara 1988.

30- KARACAKAYA, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Ankara 2001.

31- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi*, Dışişleri Akademisi Yayınları, Ankara 1971.

32- KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967.

33- KODAMAN, Bayram, *Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1978.

34- KONUKÇU, Enver, *Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1990.

35- KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, (1878-1897)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984 .

36- KÜRŞAT, Cengiz, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1976.

37- MAYEWSKY, V.T., *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986.

38- MAZICI, Nurten, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni, (1878-1918)*, Gümüş Basımevi, İstanbul 1987.

39- METİN, Halil, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, MEB Yayınları, İstanbul 1992.

40- MÜNİR SÜREYYA BEY, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, (Haz. Yusuf Sarımay ve ekibi) Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

- 41- NORMAN, C.B., *Ermenilerin Maskesi Düşüyor*, (Çev: Yavuz Ercan), Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1993.
- 42- OREL, Şinasi - Süreyya YUCA, *Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- 43- ÖKE, Mim Kemal, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II.Abdülhamit ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.
- 44- ÖKE, Mim Kemâl, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- 45- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü, Ankara 1981.
- 46- PEHLİVANLI, Hamit, *Rus Generali Mayewsky'nin Doğu Anadolu Raporu- Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiki*, Van Belediyesi Yayınları, Van 1997.
- 47- SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984.
- 48- SARAL, Ahmet Hulki, *Ermeni Meselesi*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1970.
- 49- SONYEL, Salâhi R., *Ermeni Tehciri ve Belgeler*, Bayhan Matbaası, Ankara 1978.
- 50- Sultan II.Abdülhamit *Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Tarih Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- 51- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1990.
- 52- ŞAHİN, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1988.
- 53- TAHSİN PAŞA, *Abdülhamit'in Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931.
- 54- TÜRKÖZÜ, Halil Kemal, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983.
- 55- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. baskı, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

- 56- YURTSEVER, Cezmi, *Ermeni Terörü, Gelişimi ve Analizi*, İstanbul 1987.
- 57- ALLEN, W.E.D., *Caucasian Battlefields*, Cambridge 1953.
- 58- BABIGUIAN, Hagop, *La Situation Des Arméniens En Turquie, Exposéé Par Des Documents 1908 - 1912, Rapport*, Constantinople 1913.
- 59- BOYACIYAN, Dickran, *Armenia*, New Jersey 1972.
- 60- CHRISTOPHER, J. Walker, *Armenia The Survival of a Nation*, London 1980.
- 61- DE JEHAY, Van Den Steen, *De La Situation Légale Des Sujets Ottomans Non Musulmans*, Bruxelles 1906.
- 62- GAILLARD, Gaston, *Les Turks et L'Europe, Librairie Chapelot*, Paris 1920.
- 63- KRİKORİAN, K. Mesrob, *Armenians in The Service of The Ottoman Empire 1860-1908*, London 1977.
- 64- KÜDÜLYAN, K., *Antranik Savaşları*, Beyrut 1929.
- 65- MAYEWSKY, V.T., *Massacres by The Armenians Against The Turks, (Edited by Azmi Süslü)*, Ankara 1991.
- 66- NERSİSİAN, M.G.-SAHAKYAN, R.G., *Genosid Armyan Osmanskoy İmperi*, Erivan 1983.
- 67- ORMANİAN, Malachia, *L'Eglise Arménienne*, Antélias 1954.
- 68- SARKİSSİAN, A.O., *"Genocide in Turkey", History of The World War, c.3*, London 1970.
- 69- SURMELİAN, Leon, *Daredevils of Sassoun*, London 1964-1966.
- 70- WITMAN, Sidney, *Turkish Memories*, London 1914.

